

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

1 • 2011

Vattensågar och skeppsbyggande
i Ingermanland på
1600-talet

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman

Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon 09-6187 7556 (Jens Grandell)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och

Svenska litteratursällskapet i Finland

Historisk Tidskrift för Finland år 2011

Detta nummer av *Historisk Tidskrift för Finland* är det första på nära fyra decennier där professor Max Engman inte medverkar som medlem av redaktionen eller tidskriftens redaktionsråd. Max Engman ingick åren 1972–2000 i redaktionen, åren 1972–1981 som redaktionssekreterare och 1982–2000 som ansvarig redaktör. Medlem av redaktionsrådet har Engman varit sedan 1970-talet och åren 2006–2010 fungerade han också som dess ordförande. I och med den 96:e årgången av år 2011 svingas ordförandeklubban av docent John Strömberg, som också han tidigare verkat som tidskriftens redaktionssekreterare.

Max Engman och John Strömberg tillhör en skara finländska historiker vilka osjälviskt och utan tanke på egen vinning bemödat sig om att under en följd av år medverka i utgivningen av *Historisk Tidskrift för Finland*. Det är symptomatiskt att tidskriften med sina 96 årgångar endast haft fem (!) ansvariga redaktörer, vilket ger ett genomsnitt på 19 årgångar per redaktör. Det höga medeltalet förklaras bara till en del av giganten, professor Eric Anthoni med sina 45 år som redaktör (1925–1969). Som jämförelse kan nämnas att HTF:s kära kollega *Historiallinen Aikakauskirja* under de senaste 30 åren haft sex huvudredaktörer.

Av detta följer att HTF är en tidskrift som är mycket mån om sina traditioner. Detta har dock inte hindrat tidskriften från att, när det behövs, också förnya sig i många avseenden. Bl.a. införde vi för några år sedan ett *peer review*-system, vilket innebär att samtliga uppsatser granskas av neutrala sakkunniga. Men tidskriftens ”stora program”, som betonar Finlands historia i ett nordiskt perspektiv är fortfarande gångbart och tarvar inga förändringar. Undertecknad, som med detta nummer inleder sitt andra decennium som ansvarig redaktör för *Historisk Tidskrift för Finland*, upprepar sålunda som sitt motto, sådant det formulerades för tio år sedan: ”Skynda långsamt!”.

Lars-Folke Landgrén

Vattensågar och skeppsbyggande i Ingermanland under 1600-talets senare hälft

ENN KÜNG

Tillkomsten av manufakturväsendet i Sverige

Under 1600-talet skedde ett antal betydande förändringar i det ekonomiska livet i Sverige. Manufakturerna introducerades inom bergsnäringen. Sverige hade att erbjuda rika malmfyndigheter och vidsträckta skogar, men de nya idéerna och investeringarna kom utifrån, huvudsakligen från Nederländerna. Dessa idéer och finanser från utlandet möjliggjorde nya tekniska landvinningar och ett bättre utnyttjande av resurserna. Men samtidigt bör man inte glömma att det expanderade rikets resurser aldrig var tillräckliga i förhållande till behovet. En del av inkomsterna kom alltid genom utländska beställningar eller rentav genom subsidier. Den svenska ekonomins styrka var förekomsten av sådana råvaror som andra länder saknade. Utvecklingen av manufakturnäringarna byggde på den merkantilistiskt fungerande statsekonomins stöd. Grundtanken var att de färdiga produkterna var värdefullare än råvarorna. Manufakturerna och företagen baserade sin verksamhet på konkreta privilegier, som skapade ensamrätt eller monopol för dem i ett eller annat avseende, antingen inom en viss näringsgren eller ett bestämt område. Manufakturföretagen gavs olikartade fördelar genom protektionistiskt skyddande, tull- eller avgiftslättnader, arbetarnas befrielse från militärtjänst eller genom stora statliga beställningar.

Inom bergsnäringen och metallurgin, vilka förutsatte en storskalig produktion och många arbetare, skedde kraftsamlingen genom specialisering. Man koncentrerade sig på att producera mässing, stål, plåt, kanoner eller annan tyngre beväpning. Även i städerna fanns det plats för småskaligare manufakturverksamhet, och företaget som väverier, papperskvarnar, repslagerier och skeppsbyggerier placerades ofta i urbana miljöer. Alla dessa produktionsgrenar var nyheter i det svenska riket. De tog över verksamheter som tidigare hade utövats inom städernas gillen och av hantverkarna. Den ekonomiska politiken syftade under Karl XI:s tid till att utveckla manufakturer. Manufakturväsendet passade väl ihop med den absoluta monarkins kamerala läror. Men det är uppenbart att 1600-talets svenska manufakturer var tämligen outvecklade i jämförelse med nederländska, engelska och franska manufakturer. De svenska manufakturernas glanstid inföll först på 1700-talet.¹

Också i de svenska Östersjöprovinserna Estland, Livland och Ingermanland växte det under 1600-talet upp vissa manufakturliknande företag, låt vara att förutsättningarna för dem var något annorlunda än i moderlandet. Bergshantering och metallurgi förekom inte östanhavs. Manufakturerna i dessa provinser var ofta en del av herrgårdsdriften (glashyttor, saltsjuderier, produktion av kalk, tegel och byggnadsstenar o.s.v.). Efter reduktionen var kronans herrgårdar förpliktigade att delta i sådana manufakturprojekt. Det fanns också manufakturföretag som uppfyllde stadsbornas dagliga behov av varor (pappersbruk, bronsgjuterier, stampkvarnar, vatten- och andra kvarnar eller sågar, textil-, läder- och metallmanufakturer). En del av produktionen var exportinriktad. Skeppsbyggnad och tillverkning av varor som hängde ihop med rederinäringen (skeppsdetaljer, segel, rep o.s.v.) ägde rum såväl i städerna som vid herrgårdarna. För militärt behov tillverkade man salpeter. Generellt sett var manufakturnäringen i provinserna ännu mer underutveck-

¹ Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II* (Stockholm 1936), s. 368, 500–515, 585–590, 680; *Istorija Švecii* (Moskva 1974), s. 206–219; Per Nyström, *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet* (Stockholm 1983), s. 61–137; Bernt Douhan, *Arbete, kapital och migration. Valloninvandringen till Sverige under 1600-talet*, Studia Historica Upsaliensia 140 (Uppsala 1985); Sven-Erik Åström, *From Tar to Timber: Studies in Northeast European Forest Exploitation and Foreign Trade 1600–1860* (Helsinki 1988), s. 44–55; Göran Behre, Lars-Olof Larsson & Eva Österberg, *Sveriges historia 1521–1809. Stormaktsdröm och småstatsrealiteter* (Stockholm 1992), s. 70–71, 78–79; Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm 1996), s. 231–233; Leos Müller, 'The Dutch Entrepreneurial Networks and Sweden in the Age of Greatness', Hanno Brand (ed.), *Trade, Diplomacy and Cultural Exchange: Continuity and Change in the North Sea Area and the Baltic c 1350–1750* (Hilversum 2005), s. 58–74.

lad än i det svenska moderlandet och skillnaden mellan manufakturer och hantverk existerade i allmänhet ofta enbart i privilegietexterna. Arbetsmetoderna var desamma. De mest utvecklade och viktigaste områdena för manufakturer i Östersjöprovinserna var städerna Riga, Narva och i lägre grad också Nyen. I dessa städer spelade de befintliga vattendragen en viktig roll som energikälla, och närheten till Ryssland garanterade att ryska råvaror alltid fanns till hands.² I den här uppsatsen behandlar jag framför allt sådana manufakturer och vattenkvarnar där man sysslade med förädling av rysk träråvara och utnyttjade vattenflöden i floderna Narva, Luga och Neva. De flyter alla genom Ingermanland, där Narva var centralort. I första hand behandlas här sågmanufakturernas och skeppsbyggnadverksamhetens tillkomst, hur privilegieväsendet beträffande dessa näringar växte fram från den svenska centralmaktens sida samt den konkurrens som rådde mellan olika manufakturer. Studien bygger på de normerande källor och den korrespondens på olika nivåer mellan maktavarna och företagen som förvaras i svenska Riksarkivet och estniska Historiska Arkivet (främst i Narva magistratsarkiv).

De första vattensågarna i Narva

Den 29 augusti 1643 skrev den svenske residenten i Moskva Peter Anton Loofeldt om Narvas förutsättningar att bli en stapelstad mellan Ryssland och Västeuropa:

² Otto Liiv, 'Die wirtschaftlich Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. I. Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel', *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXVII* (Tartu 1935), s. 79–81; Arnold Soom, 'Tööstusest Eesti linnades XVII sajandi esimesel poolel', *Linnad ja Aleviid* (1937:1), s. 4–10; Arnold Soom, *Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert* (Lund 1954), s. 172–179; Arnold Soom, 'Die merkantilistische Wirtschaftspolitik Schwedens und die baltischen Städte im 17. Jahrhundert', *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (1963), s. 203–215; Arnold Soom, 'Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert', *Hansische Geschichtsblätter* (1961), s. 80–100; Stellan Dahlgren, 'Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs', *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*, Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 11, hrsg. von Aleksander Loit & Helmut Piirimäe (Uppsala 1993), s. 20–21; Aleksander Loit, 'Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich', *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*, Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 11, hrsg. von Aleksander Loit & Helmut Piirimäe (Uppsala 1993), s. 63–81. Om vissa i det nuvarande Estland en gång befintliga företag, se Jacob Koit, 'Om saltsjuderi i Estland under svenska tiden', *Svio-Estonica: Årsbok utgiven av Svensk-Estniska samfundet* (Lund 1949), s. 44–73; Maks Roosma, *Hüiti klaasikoda Hiiu maal: jooni klaasimanufaktuuri tegevusest Eestis XVII sajandil* (Tallinn 1966).

Wann von Ihr. Königl. Mäytt. allergnädigst den Narvischen bürgern unndt einwohnern zugelassen würde, dass sie ihres gefallens auff den strom sägmühlen, doch uf dero eignen unkosten, bauen möchtenn, da ihnen ein gewisse zeith von jahren dieselben freij genissen vergönnet, nach verflrossenen capitulirten jahren aber uf leidtliche pension ihnen unndt ihren erben für andern zu gebrauchen, verstattet müste werden. Unndt finden sich albereith etzliche, so nicht ungeneigt sind, ein solch werck anzufahren. Diess nun würde der stadt einen neuen, hiebevord fast nimmer verübten handel geben, dann wan der ander kauffmann sehen würden, dass sein nachbauwr geniess davon hette, solte er nicht lange still sitzen, sondern ein gleiches anfangen, da dann nicht allein mittel uf den Narvischen strom, sondern auch in der Jamischen bache [Luga eller dess biflod Rosona – E. K.] gesucht unndt darzue gefunden werden. Von den brättern aber, weil sie albereidt mit grossen unkosten in allerhandt sorten durch leute unndt säger geschnitten unndt nach Lübeck, auch andern örthern, mit profit der kauffleuthe geführt werden, würden viel heufftiger ausgehen, ein zimbliches an zölln in der licente jährlich bezahlen, da wiederumb der kronen ein neuer acciss an einkommen zu wachssen thätte. Holtz so beedes auss Reusslandt nach dem Narvischen strom, alss an der Jamischen bache kan aussgefösset werden, erweist sich die bequemigkeit gar wohl unndt überflüssig.

Därför fick man till en början ge kvarnarna vissa frihetsår, under vilka kronan inte krävde skatter. I fråga om export var tullavgift obligatorisk.³

De framförda tankarna hade Loofeldt skrivit ned utgående från idén om att kronan borde försöka omdirigera den ryska handeln från Archangelsk vid Vita havet till Narva eller andra städer vid Finska viken, vilket förutsatte att man på dessa ställen belönade köpenskapen med en del friheter eller fördelar (*libertas commerciorum*). Trots att det av Loofeldts memorial framgår att man redan hade tillverkat sågade trävaror i Narva eller dess uppland och att handelsmännen hade sålt dem till Lübeck och andra ställen med vinst, har man inga andra säkra uppgifter om vattensågar och export av bräder i området.⁴ Den nederländske diplomaten Anton Goeteeris nämner i sin resedagbok från år 1615 flera vattenkvarnar ("mehrere Wassermühlen"), som var belägna vid Narvafloden, men nämner inte vilka produkter dessa kvarnar producerade. En av dessa vattensågar finns avbildad på ett kopparstick i Go-

³ Artur Attman (red.), *Ökonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet: dokument ur svenska arkiv* (Stockholm 1978), s. 63–64.

⁴ Piirimäe, som har forskat om Narvahandeln på 1620-talet, har inte upptäckt någon export av trävaror från Narva. Helmut Piirimäe, 'O sostojanii Narvskoj torgovli v natjale XVII veka', *Skandinavskij sbornik* XI (Tällinn 1966), s. 82–109.

eteeris resebeskrivning.⁵ Sådana kvarnar och kvarnställen vid floden Narva som har tillhört kronan nämns upprepade gånger i de privilegier och resolutioner som från år 1585 till 1600-talets mitt hade getts till staden.⁶ Av allt att döma handlade det om mjölkvarnar, som det också uttryckligen heter i några dokument från 1640-talet. I dessa skrivelser var det nämligen fråga om att kronan önskade att stadsborna skulle låta mala sin spannmål tillsammans med garnisonen och inte bygga särskilda mjölkvarnar. Därför avvisades alla sådana ansökningar.

Den första källuppgiften om önskan att bygga en vattensåg på den ivangorodska sidan av floden Narva härstammar från den 16 augusti 1617, då Gustav II Adolf fattade ett beslut om detta på grundval av ett förslag av ståthållaren i Ivangorod, Anders Eriksson. Ytterligare uppgifter om just denna såg saknas.⁷ Drottning Kristinas privilegier för Narva stad av den 29 november 1648 innehåller uppgifter om att stadens råd och borgare hade anhållit om lov att få bygga såg- och stampkvarnar på lämpliga ställen vid floden. Drottningen tycks inte ha fattat något konkret beslut i ärendet, utan delegerade det till den lokala generalguvernören Carl Mörner.⁸ Detta berodde sannolikt på att borgmästaren i Narva, Jakob Foug, år 1646 hade inlämnat ett memorial till drottningen, där det stod att eftersom Narva flöt outnyttjad genom sitt vattenfall, kunde det vara tjänligt att där bygga såg- och stampkvarnar och för ändamålet dela ut lämpliga tomter till borgarna.⁹

⁵ Anton Goeteeris, 'Des holländischen Gesandten Freiherrn von Brederode, und seiner Mitgesandten, Reisen durch Esthland in den Jahren 1615 und 1616', Fr. G. v. Bunge (hrsg.), *Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, Bd. III* (Reval 1844), s. 307; Paul Johansen, *Acht Bilder aus Estland 1615* (Reval 1927), s. 19–21.

⁶ Jfr Johan III:s privilegier för Narva stad den 22 juli 1585; de kungliga kommissariernas rapporter om de ekonomiska förhållandena i Narva av den 27 februari 1598; Karl IX:s resolution till rådet i Narva av den 24 augusti 1607; Gustav II Adolfs privilegier för Narva stad av den 31 juli 1614; drottning Kristinas förmyndarregerings resolutioner till rådet i Narva av den 14 augusti 1640, den 12 september 1642 och den 29 november 1648; Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-1, 2, 5. Om kronans mjölkvarnar under 1600-talets första hälft se vidare Arnold Soom, 'Tööstusest Eesti linnades XVII sajandi esimesel poolel', s. 5.

⁷ Gustav II Adolfs beslut 16.08.1617, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 128. Arnold Soom har antagit att det inte byggdes någon kvarn. Arnold Soom, 'Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul', *Ajalooline Ajakiri* (1940), s. 68.

⁸ Kristinas privilegier till Narva 29.11.1648, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-5.

⁹ Arnold Soom, 'Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul', s. 68.

I slutet av 1640-talet och i början av 1650-talet realiserades slutligen planerna på att bygga vattensågar vid floden Narva. Narvas borgmästare Cordt Pöppelmann¹⁰ och räntmästaren Jonas Persson¹¹ fick genom tillstånd av generalguvernören Carl Mörner en *immission*¹² av landshövdingen Hans Drake daterad den 19 maj 1649 att bruka den ö som låg ovanför forsen i Narvaflo- den intill Joalas¹³ flodarm för att där bygga ”nyttige värck och manufacturer”. Denna *immission* gällde också användningen av ”udden af näst liggjande hol- ma” för byggande av en stampkvarn (”Valkeqvarnen”) utöver den vattensåg som de redan hade byggt på platsen.¹⁴

Sannolikt i samband med de påbörjade byggarbetena vände sig rådet i Narva den 3 mars 1652 till drottning Kristina och bad att hon skulle överlåta såväl den ovan nämnda ön intill Joala by som en del av följande udde ända till stampkvarnen för ärftligt brukande till Pöppelmann och Persson. Av denna vädjan framgår att båda företagarna utöver det bygglov som Carl Mörner hade utfärdat, också hade erhållit ett liknande tillstånd av den nye general- guvernören Erik Stenbock och på platsen börjat bygga såväl en stamp- som en sågkvarn. Rådet ansåg detta företagande vara viktigt eftersom det ledde till att invånarantalet i staden ökade och dess inkomster växte; dessutom

¹⁰ Om Pöppelmann se närmare Dirk-Gerd Erpenbeck, ’Kaufleute und Unternehmer in Narva. Deutsche Migration an die Ostgrenze des schwedischen Reiches und ihre Kontinuität in russischer Zeit’, Robert Schweitzer & Waltraud Bastman-Bühner (hrsg.), *Der Finnische Meerbusen als Brennpunkt. Wandern und Wirken deutschsprachiger Menschen im europäischen Nordosten* (Helsinki 1998), s. 132; Dirk-Gerd Erpenbeck & Enn Küng, ’Narvaer Bürger- und Einwohnerbuch 1581–1704’, Johannes Hoffmann (hrsg.), *Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund* Reihe B. Band 64 (Dortmund 2000), s. 65.

¹¹ Jonas Persson (7.9.1609–17.5.1672) var sedan år 1644 ränthemästare i Narva och Ivangorod. Han gifte sig nämnda år i Stockholm med Brita Appelbom (16??–1689). Efter adlandet använde han släktnamnet Appelberg. Jonas Persson Appelberg var utöver sin tjänst en känd företagare i Narva. Se Gustaf Elgenstierna (utg.), *Den introducerade Svenska adelns ättartavlor I* (Stockholm 1925), s. 145.

¹² *Immission* – tidsbegränsad överlåtelse av jord och bönder (med deras skyldigheter och arbetsplikt) till att användas av en annan länsherre, vanligen för att betala en skuld. Se *Baltisches Rechtswörterbuch 1710–1940*: http://www.balt-hiko.de/baltisches_rechtswörterbuch.php (19.12.2009).

¹³ Ortnamnet Joala finns endast i estnisk form. Det kommer från ordet *juga*, vattenfall.

¹⁴ Kristinas privilegium till Cordt Popelmann och Jonas Persson, Stockholm den 24.03.1652, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-2403. Samma dokument finns i svenska Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 664.

skulle kronans inkomster i form av licenter och acciser öka och sjöfarten samt handeln blomstra. En likalydande vädjan sändes samma dag till rikskanslern Axel Oxenstierna, med önskemålet att denne i egenskap av stadens höga patron ("dieser Stadt großen Patronen") skulle stödja rådets vädjan till drottningen.¹⁵

Den 24 mars 1652 undertecknade drottning Kristina mycket riktigt i Stockholm det begärda privilegiet, som gavs till Pöppelmann och Persson. Enligt detta dokument hade dessa två personer redan byggt en vattensåg och ämnade även inleda andra nyttiga projekt och grunda nya manufakturver. Därför gav drottningen till Pöppelmann och Persson och till deras arvingar holmen och udden intill vattenflödet nära Joala by till ärftligt åtnjutande. Dessutom lovade drottningen att tillståndsinnehavarna på holmen fick hålla en öppen krog ("Skänckerij") med servering av alla slags främmande drycker, under förutsättning att också Narva stad gav sitt tillstånd därtill.¹⁶ Den 18 augusti 1653 donerade drottningen sedan udden intill i sin helhet till Pöppelmann och Persson och därtill 15 tunnland, som tidigare hade tillhört kronan och Narva stad.¹⁷

Sålunda började två Narvabor i början av 1650-talet utnyttja vattenkraften från Narvafloden till att inrätta olika slags kvarnar, däribland sågkvarnar. Man vet inte när (såg)kvarnarna byggdes, och inte heller hurudan vattensågarernas arbetsgång var. Endast en kunskapsskräva i borgmästaren Pöppelmanns räkenskapsbok vittnar om att denne av rådet i Narva hade fått tillstånd att under 58 veckor från den 16 juni 1654 till den 16 juli 1655 för 103 silverdaler och 16 runstyck arrendera 18 fria "bobuler" från Joala by. Dessa bönder skulle arbeta en dag i veckan ("wochentlich ieder einen Tagk") vid Pöppel-

¹⁵ Magistraten i Narva till Axel Oxenstierna 3.3.1652, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-2403. Ett koncept är daterat 25.2, men datumet har sedan ändrats till 3.3: Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-2-168.

¹⁶ Kristinas privilegium till Cordt Popelmann och Jonas Persson, Stockholm 24.3.1652, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-2403, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 664. Enligt 1585 års privilegier var det förbjudet att brygga öl eller sälja starkdrycker inom tre mils avstånd från staden. De drycker som man sålde inom detta område skulle vara köpta från stadsborna. (Narvas privilegier, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-1).

¹⁷ Kristinas privilegium till Cordt Popelmann och Jonas Persson, Stockholm 18.8.1653, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 664. Enligt Arnold Soom hade kronans mjölnare vid kvarnen i Joala tidigare haft rätten till dessa 15 tunnland. Arnold Soom, "Tööstusest Eesti linna XVII sajandi esimesel poolel", s. 6.

manns vattensåg ("an seinen Mühlendam zu arbeiten").¹⁸ Enligt uppgift av Arnold Soom hade Pöppelmann och Persson två kvarnar i sitt sågverk.¹⁹

Därefter avbröts Narvas ekonomiska utveckling för ett par år av det krig som år 1656 utbröt mellan Ryssland och Sverige. Eftersom det inte finns några hamnböcker från Narva från 1600-talets första hälft, är det oklart huruvida man började exportera sågade trävaror från Narva redan före nämnda krig och i så fall vad och i vilken omfattning. Som jämförelse kan nämnas att den första för export avsedda vattensågen i slutet av 1640-talet transporterades från Amsterdam till Riga genom handelsmannen Rutger Niederhoffs försorg. År 1652 blev en vattensåg med 30 sågblad färdig, men den brann upp redan år 1654. Niederhoff återuppbyggde sin vattensåg till sommaren 1656, men polackerna förstörde den under det rysk-svenska kriget. Nya sågkvarnar började byggas vid floden Daugava först på 1670-talet.²⁰

Sågkvarnar byggda på 1660- och 1670-talen

Under det krig som utbröt sommaren 1656 mellan Ryssland och Sverige förstördes alla sågverk vid floden Narva.²¹ En av ägarna till dessa vattensågar, Pöppelmann, avled vid krigets slut som flykting i Lübeck.²² Det tog tid för Narva att återhämta sig efter kriget och efter storbranden år 1659. Därför är det kanske förstaeligt att Persson omkring år 1667 vände sig till Karl XI:s förmyndarregering och bad om en bekräftelse av drottning Kristinas donationer av den 24 mars 1652 och den 18 augusti 1653, som gällde en liten holme och dess grannö (som kallades "By Holmen") inom Joala vat-

¹⁸ Pöppelmanns räkenskapsbok, Estniska historiska arkivet, Tartu, Pöppelmanns samling, 3248-1-39. Drottning Kristina skänkte byn i Joala (utan den kronokvarn, som hade hört till den) den 27 november 1650 till Narva stad (Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-1), men riksdagen beslöt år 1655 att återkalla gåvan, något som p.g.a. kriget kunde ske först på 1660-talet. Därefter arrenderade rådet i Narva Joala by (jfr Karl XI:s förmyndarregerings resolution 8.3.1660, §2 och 10.31663, §§10–11: Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-1).

¹⁹ Arnold Soom, 'Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul', s. 68.

²⁰ Arnold Soom, 'Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert', s. 87–94.

²¹ Som framgår av flera dåtida suppliker, innebar förstörandet av spannmålskvarnarna allvarliga problem för Narvaborna och stadens garnison. Man fick då börja använda handkvarnar. Sågkvarnarna ledde inte till sådana problem.

²² Enn Küng, "'Krieg, Pestilenz und theure Zeit". Schicksalsjahre Narvas 1656–1660', Michael Engelbrecht, Ulrike Hanssen-Decker, Daniel Höffker (hrsg.), *Rund um die Meere des Nordens. Festschrift für Hain Rebas* (Heyde 2008), s. 155–164.

tenflöde. Förmyndarregeringen uppsköt beslutet till dess att kungen blev myndig, men konstaterade ändå att de bägge holmarna från förut tillhörde Persson och hans efterkommande samt Pöppelmanns arvingar.²³

Under 1660-talets senare hälft satte Persson på nytt igång med sitt kvarnprojekt vid Joala. Detta framgår även av att hans svärson Heinrich Schultzen den 1 juni 1675 sålde sin andel av den år 1672 hädangångne Perssons del i det sågverk som denne hade återuppbyggt vid Joala by. Köpesumman var 500 silverdaler och köparen var Jürgen Tunderfeldt, som också hade tillskaffat sig Pöppelmanns arvedel.²⁴ Vid överföringen av egendomen försäkrade Schultzen att kompanjonerna inte hade återuppbyggt det under ryska kriget förstörda sågverket, utan att Persson hade gjort det ensam och med egna medel. Beträffande priset anmärkte Schultzen att Perssons änka Brita Appelbom och de övriga arvingarna, som han företrädde som säljare, också borde få en tillräcklig ersättning för holmen.²⁵

Av det köpebrev som daterades den 1 juni 1675 framgår att fastän Pöppelmann och Persson vid årsskiftet 1652–1653 hade ägt två öar och ett landområde på 15 tunnland i området, var det nu endast en enda holme vid Joala by som var föremål för försäljning. I avtalet står det att kronan vid någon tidpunkt hade återtagit ("eingezogen") den andra holmen (sannolikt den som kallades "By Holmen") och de ifrågavarande 15 tunnlanden i samband med färdepartsreduktionen.²⁶

I början av sommaren 1678 ägde Tunderfeldt alltså endast den ovan nämnda delen av en holme, som tillhörde Joala by. Den 19 juni samma år fattade Karl XI tre beslut, som blev avgörande för Tunderfeldts kommande verksamhet som sågverksägare. För det första bekräftade kungen borggreven Tunderfeldts rätt att köpa den del av ön som hade tillhört Pöppelmanns arvingar. Som kungen skrev i sitt öppna brev hade Tunderfeldt lovat att utöver sin redan existerande vattensåg bygga ytterligare kvarnar vid vattendraget. Efter

²³ Karl XI:s förmyndarregerings resolution, 22.5.1667, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 664.

²⁴ För enkelhetens skull används Jürgen Tunders/Tunderfeldts namn i det följande endast i den adliga formen, alltså även beträffande tiden före hans adlande. Om Tunderfeldts liv som rådman, borgmästare och borggreve i Narva se närmare Enn Küng, *Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel* (Tartu 2001), s. 163.

²⁵ Avskrift av köpebrev mellan Tunderfeldt och Heinrich Schultzen, 1.6.1675, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 664.

²⁶ Köpebrev mellan Tunderfeldt och Heinrich Schultzen (original), 1.6.1675, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas antikvitetsamling, 3287-1-203.

att avtalet hade trätt i kraft skulle ön vara borggrevens och dennes arvingars egendom och kunna användas med den rätt som drottning Kristina hade gett Pöppelman och Persson i början av 1650-talet.²⁷ I själva verket hade kungen till följd av klagomål från Tunderfeldt låtit generalguvernören Jacob Johan Taube utöva tryck på Pöppelmanns arvingar, så att de skulle sälja sin andel av vattensågarna på ön till Tunderfeldt, ifall de inte lyckades bygga upp dem och hålla dem i drift.²⁸ Det tycks också ha gått just så, även om jag inte hittat något sådant köpebrev.

Av större vikt för den kvarnindustri som Tunderfeldt höll på att etablera var ett annat kungligt beslut av den 19 juni 1678. Enligt detta gav kungen slottsgreven rätt att bygga nya sågverk såväl i närheten av Joala by som vid övriga ingermanländska kungsgårdar, och dessutom vid sådana gårdar, som var planerade att indras till kronan i samband med den kommande reduktionen. Tunderfeldt hade lovat att bygga dessa vattensågar på egen bekostnad. Han fick så mycket mark till sitt förfogande vid ett antal herrgårdar som behövdes för vattensågen, dess arbetsfolk och förrådsutrymmen. Varje kvarn som Tunderfeldt byggde skulle förbli i hans ärftliga ägo mot en årlig avgift om mellan 20 och 30 silverdaler – en rent symbolisk ränta. Samtidigt är det uppenbart att kronans inkomster genom exporttullarna skulle bli avsevärda när trävarorna såldes till utlandet.²⁹ Kungens beslut var såtillvida diffust, att i det, utöver Joala, inte nämndes någon bestämd plats för de planerade kvarnbyggena. De ingermanländska myndigheterna var trots det snabba att finna herrgårdar där slottsgreven kunde placera sina inrättningar. År 1678 erbjöds den första herrgården till Tunderfeldt; Poritza vid Lugaffoden. Ytterligare gårdar följde med tiden. Kungens beslut var ett principbeslut, som förstärkte Tunderfeldts ställning inom sågverksindustrin vid Narva. Tunderfeldt uppfattade själv det kungliga brevet som en bekräftelse av ett kungligt monopol för honom inom området sågverksindustri.

Samtidigt löste kungen frågan om Tunderfeldts lön som borggreve. Den 19 juni 1678 beslutade majestädet att eftersom hälften av lönen skulle utbetalas av rådet i Narva och den andra hälften täckas genom kronomedel, var det

²⁷ Karl XI:s beslut 19.6.1678, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 436; Nämn-da dokument: Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-2-20.

²⁸ Karl XI till Taube 19.6.1678, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-34. Jfr också Arnold Soom, 'Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul', s. 68.

²⁹ Karl XI:s beslut 19.6.1678, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 436.

lämpligt att utta kronans andel ur licenten från Narva hamn, och särskilt från de belopp som hade samlats in genom avgifterna för exporten av trävaror. Kungens idé var mycket enkel. Han ville öka Tunderfeldts motivation att grunda vattensågar och arbeta med trävaruhandel.³⁰

Nästan tre år senare, den 18 april 1681³¹, beslutade Karl XI att också ge ön Byholmen i Joala flodsänka till Tunderfeldt att använda.³² Enligt resolutionen skulle de hus och hyddor som Joala bys bönder hade nära Tunderfeldts vattensåg och kronans mjöl- och sågkvarn rivs och återuppbyggas på öns andra sida, på behörigt avstånd från industrierna. Tunderfeldt lovade att själv betala för flyttningen och att resa böndernas stugor på det nya stället.³³

I början av 1660-talet satte också slottsfogden Axel Christersson Lilljegen, som länge hade innehaft denna tjänst, i gång grundandet av en ny vattensåg på den strand av floden Narva som vetter mot Ivangorod.³⁴ Enligt en resolution av den kungliga förmyndarregeringen av den 21 november 1662 fick han tillstånd att intill forsen bygga en vattensåg och låta upprätta ett fiskhinder. För att nämnda laxhinder inte skulle bli kronans fiskeriverksamhet till förfång, bestämdes det att Lilljegen skulle erlägga en *recognition* (d.v.s. en avgift av acciskaraktär) till kronan.³⁵ Samtidigt fick vattensågen tre års frihet från allehanda skatter. Denna kvarn fick såväl Lilljegen som hans arvingar använda så länge de betalade nämnda *recognition*.³⁶ Det är möjligt att just

³⁰ Karl XI:s beslut 19.6.1678, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-2-20.

³¹ Karl XI:s beslut 18.4.1681, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 460; Identiskt dokument: Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-3458.

³² Meddelande av generalguvernören i Ingermanland Schultzzen, dat. Narva den 12.10.1681, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-2786.

³³ Generalguvernören i Ingermanland Schultzzen till befälhavaren Erich Biörckebom, dat. Stockholm den 6.5.1681, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas antikvitetsamling, 3287-1-147.

³⁴ Axel Christersson Elephant, adlad Lilljegen (18.7.1620–28.10.1693) var från år 1658 slottsfogde i Narva; år 1672 övertog han efter J. Persson Appelbergs död tjänsten som ränte- och proviantmästare. Axel Christersson Lilljegen gifte sig för andra gången (1678) med dottern till superintendenten i Narva Erik Albogius Hedvig Ahleblom, som efter sin mans död började idka trävaruhandel med handelsmännen i Narva. Jfr också Gustaf Elgenstierna (utg.), *Den introducerade svenska adelns ättartavlor IV* (Stockholm 1928), s. 699.

³⁵ Om *Recognition* se närmare Baltisches Rechtswörterbuch 1710–1940: http://www.balt-hiko.de/baltisches_rechtswörterbuch.php (19.12.2009).

³⁶ Karl XI:s förmyndarregerings resolution, 21.11.1662, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 349.

Lilljegrens vattensåg behövde den utrustning som hösten 1662 anlände från Reval, bl.a. fem stora sågblad (”5 gro e Sage Bletter”) och en stor kvarnnavel (”M hlen Zapffen”).³⁷ även under sommaren 1666 transporterades kvarn-utrustning av järn från Stockholm.³⁸

Någon gång i början av 1670-talet vände sig slottsfogden till Karl XI:s förmyndarregering med en begäran om att regeringen skulle ge honom och hans efterlevande ett löfte att få bruka marken intill forsen, på den plats där han med stöd av det förra kungliga tillståndet hade rest både en vattensåg och en mjölkvarn med ett par kvarnstenar. Han hade också till en hög kostnad låtit bygga en behövlig damm samt gräva en kvarnkanal som flöt genom kalkstenen. Fogden ansåg sig därigenom ha ökat det allmänna välståndet i landet och skaffat riket tullinkomster genom import av timmer från Ryssland. Också hans mjölkvarn gav staten en årlig inkomst på 20 silverdaler.³⁹

Förmyndarregeringen gav mycket riktigt Lilljegen och hans arvingar den 6 april 1671 det strandavsnitt vid floden där hans vattensåg, bostad (”lägenhet”) och fiskhinder stod. Dessa byggnader och inrättningar hade slottsfogden rest med det tillstånd som han erhållit  r 1662. Tomten sträckte sig från en liten bäck längs stranden ända till en plats som kallades Prästens bäck. I tillståndet nämns också mj lkvarnarna, vilka slottsfogden dock endast fick använda för eget bruk.⁴⁰ Någon *recognition* nämns inte längre i detta dokument.

Efter någon tid ansökte Lilljegen, utöver det som han hade fått genom donationen av den 6 april 1671, också om ett antal andra förmåner. Dessa inbegrep bl.a. tillstånd till ett eget hus vid forsen, sågverket och fiskeplatsen, och därutöver skattefrihet och frihet från plikten att inkvartera soldater i sitt hus i staden. Han var villig att betala tull, licent och accis, eftersom familjen bedrev handel.⁴¹ Resultatet av denna ansökan känner man inte till. Som framgår av det följande, sysslade Lilljegen åren 1684–1685 med att bygga en mjölkvarn f r en större kundkrets.⁴² Från  r 1691 vet vi att han

³⁷ Notering i Narvas portoriumsbok den 4.10.1662, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-2-342.

³⁸ Notering i Narvas portoriumsbok den 2.6.1666, Estniska historiska arkivet, Narvas magistratsarkiv, Tartu, 1646-2-343.

³⁹ Lilljegen till Karl XI:s förmyndarregering, odaterad, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 210.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Lilljegen till Karl XI:s förmyndarregering, odaterad, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 214.

⁴² Sperling till Karl XI, 30.4.1685, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 186.

strävade efter att bygga en vattensåg intill herrgården Cammelowa, som han hade fått som säkerhet och som låg någonstans i Ingermanland. Såväl den dåtida generalguvernören Jöran Sperling, Kommerskollegium som kungen fann projektet berömvärdt. Timret, som importerades från Ryssland, blev nämligen prismässigt fördelaktigare när det sågades än vad det var i osågat skick.⁴³

Även kronan hade en egen vattensåg vid Joala by intill Narvafloeden – ”Jo-walla Cronones såghquarn”. När Tunderfeldt i början av 1670-talet höll på att starta ett skeppsbyggeri i Narva, ville han också lägga beslag på de delar av ön vid Joala som tillhörde Perssons arv och där kronans vattensåg stod. Alternativt ville han arrendera kronans sågkvarn därstädes. Kammarkollegium, som fick överväga arrendefrågan i Stockholm, fattade den 14 januari 1674 sitt beslut om kronans vattensåg och meddelade det i ett brev till generalguvernören Taube. Den 16 mars meddelade Taube att kronans vattensåg hade byggts tre år tidigare och låg intill kronans mjölkvarn i Joala. De bräder, som hade sågats i vattensågen under dess två första verksamhetsår, hade använts för fortifikationsarbeten och andra byggnadsprojekt, t.ex. till att täcka tornen i Ivangorods fästning. Man kunde köpa billiga bjälkar och såga dem i kvarnen. Projektet var fördelaktigt för kronan. Hade man varit tvungen att köpa bräder någon annanstans hade det blivit mycket dyrare. Detta var också orsaken till att generalguvernören inte hade velat arrendera ut vattensågen tidigare. Beträffande Tunderfeldt fann generalguvernören att denne kunde använda de två privata vattensågarna (troligen de som tidigare tillhört Persson och Lilljegen), vilka också fanns vid floden, eller arrendera eller köpa dem, vilket vore lämpligt eftersom en av vattenkvarnarna för tillfället var till salu. Vilken summa kronan skulle kräva som arrende var ovisst för generalguvernören, eftersom han inte hade någon överblick över hur stora mängder bräder vattensågarna producerade.⁴⁴ Från år 1678 vet vi ändå att kronans sågkvarn dagligen kunde såga 20 stockar till enkla bräder (”änckla bräder”),

⁴³ Karl XI till Kommerskollegium, 1.10.1691, Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, Huvudarkivet, Kungl. Brev och remisser, E. I a., Vol. 12 (1691); Kommerskollegiums protokollsutdrag 3.11.1691, Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, Huvudarkivet, Protokoll, A. I. a. 1, Vol. 36.

⁴⁴ Taube till Kammarkollegium, 16.3.1674, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 184.

som var av 3–4 famns längd, samt 24 och ibland ännu fler stockar, när det gällde att åstadkomma s.k. dubbla bräder.⁴⁵

Det förblir oklart om Tunderfeldt vid pass år 1674 fick arrendera kronans vattensåg. Det är möjligt att projektet inte blev av. Kanske kan hans strävan efter att skaffa sig Perssons sågkvarn år 1675 (något som troligen behandlas i generalguvernören Taubes nämnda brev) ses som ett bevis på det. Det är dock uppenbart att det skeppsbyggeri som Tunderfeldt planerade inte ännu hade kommit i gång, vilket tillfälligt minskade hans intresse för vattensågar. Däremot är det säkert att Tunderfeldt år 1681 hade arrenderat en sågkvarn av kronan. Detta år ansåg nämligen generalguvernören över Ingermanland Marten Schultz att Tunderfeldt skulle kunna betala arrendet för nämnda kvarn med bräder som behövdes vid reparationer av kronans fästningar i Narva och Ivangorod.⁴⁶ Det här var också en tid när stora fortifikationsarbeten var aktuella i Narva.⁴⁷

Den 27 augusti 1680 utarrenderade kronan sina vattensågar och mjölkvarnar i Joala till den svenske kommissarien i Moskva, Christoffer von Kochen. Arrendeavtalet gällde till slutet av år 1685.⁴⁸ Som det framgår av det följande, övergick kronans vattensågar och mjölkvarnar därefter i Tunderfeldts ägo.

Utbredningen av manufakturväsendet i Narva på 1680-talet

Förståeligt nog gav vattensågarna betydande vinster. Utöver kronans såg- och mjölkvarnar samt Lilljegrens och Tunderfeldts privata sågkvarnar ämnade också köpmannen i Narva Jacob Porteus⁴⁹ och postmästaren Gunnar Nilssen Wält på 1680-talet grunda vattensågar intill fästningen på den ivangorodska sidan av floden.⁵⁰ Deras ursprungliga plan var att leda vatten från floden

⁴⁵ Meddelande av Anders Persson, 30.1.1678, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-1977.

⁴⁶ Schultz till Karl XI, Narva 27.7.1681, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 185.

⁴⁷ Sten Karling, *Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung* (Tartu 1936), s. 289–295; Oleg Kotjenovskij, *Narva: gradostroitelnoe razvitie i architektura* (Tallinn 1991), s. 58–67.

⁴⁸ Meddelande av generalguvernör Sperling, 2.11.1685, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-3480.

⁴⁹ Jacob Porteus, född år 1643 i Narva, var köpman och älderman för Narvas storgille. Han blev 1672 borgare i Narva 1672 och dog 1724. Se: Dirk-Gerd Erpenbeck & Enn Küng, 'Narvaer Bürger- und Einwohnerbuch', s. 117. Enligt Arnold Soom var Porteus holländare. Se Arnold Soom, 'Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert', s. 96.

⁵⁰ Gunnar Nilssen Wält var Narvas postmästare under åren 1646–1694. Dessutom hade han också fungerat som lantmätare. Enn Küng, 'Svenskt postväsen i Narva från år 1638', *Filatelisten. Svensk filatelistisk tidskrift* (1999:1), s. 56–57.

Narva genom en kanal kring Ivangorods fästning, varvid det mellan detta dike och fästningen skulle uppstå ett lämpligt område för mjöl- och sågkvarnarna. Enligt Porteus och Wält skulle vattengraven också underlätta försvaret av Ivangorod. Karl XI gav mycket riktigt sitt tillstånd till Porteus och Wält, men var den 11 juli 1681 tvungen att annullera det. Kungen meddelade nämligen generalguvernör Schultz att han till följd av Tunderfeldts besvär hade beslutat att man inte fick bygga någon sådan ny kvarn, som skulle vara de äldre och tidigare byggda kvarnarna till förfång och skada. Till följd av det kungliga brevet fick Porteus och Wält avbryta de påbörjade byggnadsarbetena vid Ivangorod.⁵¹

Beslutet var en överraskning för Porteus och Wält. De ansåg båda att deras vattensågar och trävaru- samt timmermansaktiviteter inte borde vara riket eller Tunderfeldt till någon skada, eftersom det fanns tillräckligt mycket skog i de områden där man tog råvaror till kronans och Tunderfeldts vattensågar. Dessutom växte det mera skog längs Lugaflo den och längre bort i Ryssland. För att lösa problemet föreslog de för generalguvernören att en opartisk kommission skulle tillsättas för att utreda frågan, vilket skulle visa för kungen att deras projekt gynnade såväl kronan som staden. Samtidigt bad de om tillstånd att få vända sig till Karl XI. Porteus och Wält fruktade att deras idé – att bygga en vattengrav runt Ivangorod – skulle stjälas av andra, företrädesvis av Tunderfeldt.⁵²

Porteus gav inte upp tanken på att bygga fler vattensågar, utan fortsatte med att planera en ny inrättning. I samband med detta nämns inte Wälts namn. Denna gång gällde det holmen Kamperholm ("Camperholm") på flodens ingermanländska sida ungefär en mil nedanför Narva⁵³, där Porteus lät bygga en sågkvarn som drevs med vindkraft. När han sommaren år 1689 köpte Kamperholm visade det sig att holmen hade tillhört tyska kyrkan i Narva, med vilken Porteus den 22 juni 1681 redan hade ingått ett avtal som innebar att han skulle arrendera en del av området för 20 år. Holmens

⁵¹ Karl XI till generalguvernör Schultz, 11.7.1681, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturret, vol. 463. Ett motsvarande meddelande från generalguvernör Schultz till Porteus och Wält har också bevarats, dat. Narva 27.7.1681.

⁵² Porteus och Wält till generalguvernör Schultz, odaterad, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-2-174.

⁵³ Kamperholmen har också efter Porteus kallats *Porteus Holm*. År 1700 fanns där Peter den stores högkvarter. Numera har ön vuxit ihop med stranden. Arnold Soom, 'Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul', s. 69, källhänvisning 42.

areal uppskattades till 12 937 kvadratfamnar och ett litet dike skilde den från flodstranden på den ivangorodska sidan.⁵⁴ Eftersom den tyska kyrkan i Narva sorterade under rådets patronat, fick arrendeavtalet underkastas rådets godkännande.

Porteus verksamhet gav Tunderfeldt anledning att skriva en besvärsskrivelse till kungen. Skrivelsen ledde till att Karl XI den 12 juli 1682 upprepade sin tidigare befallning till Ingermanlands nye generalguvernör Hans von Fersen och hänvisade till sitt årgamla beslut om att nya kvarnar inte fick byggas i området. Kungen undrade också varför Porteus nu hade tillåtits resa en vindkvarn vid Narvafloden. Enligt kungen borde denna sist nämnda kvarn på det snabbaste rivs och transporteras till någon plats utanför Narvas och Lugas vattenområden.⁵⁵ Med stöd av det kungliga beslutet krävde Tunderfeldt av Hans von Fersen i september 1682 att Porteus vindkvarn skulle rivs och flyttas. Enligt egna ord hade Tunderfeldt erbjudit Porteus både genom dennes svärfar, borgmästaren i Narva Johann Christoph Schwartz, och direkt en kompromisslösning genom att lova hjälpa till med att hitta en annan plats för vindkvarnen någonstans i Ingermanland. Porteus hade förkastat detta förslag. Tunderfeldt stödde sig förutom på kungens ord också på ett betänkande av en genom generalguvernören sammankallad kommission, bestående av officerare och civila tjänstemän från Narva. Kommissionen hade ansett att Porteus borde avbryta sitt byggnadsprojekt. Porteus hade utnyttjat det *interregnum* i Ingermanlands förvaltning som hade uppstått genom generalguvernör Schultz död⁵⁶, och utan lov slutfört sitt kvarnbygge. Enligt Tunderfeldt var Porteus även skyldig till att de ryska handelsmännen tack vare den nya kvarnen hade kunnat höja sina priser på timmer. När man tidigare hade kunnat köpa 100 stockar för 15 rubel, kostade samma mängd timmer nu 30 rubel.⁵⁷

Med stöd av kungens brev utredde Hans von Fersen alla omständigheter i samband med Porteus vindkvarnsbygge. Sitt betänkande i frågan sände han till Stockholm den 18 november 1682. I denna skrivelse ställde sig gene-

⁵⁴ Avtalet mellan Narvas råd och Porteus 3.7.1689, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-1995.

⁵⁵ Karl XI till Hans von Fersen 12.7.1682, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-3461.

⁵⁶ Marten Schultz dog den 16 mars 1682.

⁵⁷ Tunderfeldt till Hans von Fersen 27.9.1682, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-3480.

ralguvernören bakom Porteus verksamhet. Porteus hade nämligen redan år 1680 låtit bygga en vindkvarn i Holland och sommaren 1681 transporterat den till holmen i Narvafloeden. Ön tillhörde rådet i Narva, och den dåtida författningen om kvarnar tillät en sådan operation. Kungens tidigare förbud var daterat den 11 juli 1681 och gällde uttryckligen Porteus och Wälts avsikt att gräva en vattenränna runt Ivangorod och bygga kvarnar där. Vid denna tid stod Porteus vindkvarn redan färdig på sin holme. Tunderfeldts tidigare besvär gällde inte denna kvarn. Generalguvernören ansåg att Porteus arbete gynnade kronan både genom de licentinkomster som det gav och genom den produktion av bräder som vindkvarnen åstadkom. Bräderna kunde användas till fortifikation och andra byggarbeten. Enligt vad generalguvernören visste, sålde Tunderfeldt sina bräder till Holland. Endast dåliga bräder blev kvar för lokalt bruk, och även de var dyra. Tunderfeldt hade inget stöd för sina klagomål över konkurrensen eftersom de båda kvarnarna låg långt från varandra och hade sina råvaroflöden på olika håll i Ryssland. Hans von Fersen ansåg det även påkallat att anmärka att Porteus var den enda handlanden i Narva som var av svensk nationalitet. Generalguvernören sammanfattade sitt betänkande genom att skriva att det skulle ruinera Porteus och vara en stor skada för hela trakten om verksamheten vid vindkvarnen skulle upphöra.⁵⁸

Generalguvernörens stöd var till stor hjälp för Porteus. Karl XI sände nämligen resolutioner den 19 februari 1683 till Hans von Fersen⁵⁹ och den 19 april 1683 till Jacob Sperling, som knappt hade hunnit vara generalguvernör över Ingermanland en månad. I resolutionerna annullerades det tidigare beslutet av den 11 juli 1681. Kungen skrev att i motsats till det som han hade fått veta genom Tunderfeldts skrivelse, var det uppenbart att borggrevens strävan efter monopol inte bara skulle ruinera Porteus företag, utan också vara till stor skada för Narva stads utveckling. Det pågick nämligen mycket byggande i staden nu när riket befäste dess försvarsverk, och till dessa behövdes stora mängder bräder och bjälkar. Det borde ligga i allas intresse att kunna välja mellan olika sågkvarnar och att dessa kvarnar skulle tävla med varandra beträffande både kvalitet och pris. Dessutom anmärkte kungen att Porteus hade haft stora utgifter och skulder när han låtit bygga sin sågkvarn. Det var dessutom berömvärt att han hade anlitat en byggmästare från Hol-

⁵⁸ Hans von Fersen till Karl XI 18.11.1682, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-3458.

⁵⁹ Karl XI till Hans von Fersen 19.02.1683, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-3461.

land. Kungen lät även meddela Tunderfeldt sitt beslut, varvid man förbjöd honom att insända nya besvär i detta ärende.⁶⁰

På 1680-talet utvecklade Porteus aktivt sin sågindustri. För att förverkliga sina planer behövde han tillgång till hela holmen. Huruvida dessa planer var, framgår av ett odaterat men sannolikt omkring år 1688 författat brev till Karl XI. I denna supplik skrev Porteus att hans bräder gagnade skeppsbyggeriet i Holland och England, men inte i Sverige, varför han nu hade fått idén att själv börja bygga fartyg vid Narvafloren. Brevskrivaren hade fått tag i en lämplig skeppare i Reval och ämnade nu söka svenska redare, som skulle hjälpa till med att finansiera ett skeppsbygge. I Porteus planer skulle det nya fartyget segla bl.a. till England, Nederländerna och Frankrike. För att bygga skepp behövdes emellertid utrymme, och därför önskade Porteus nu erhålla Kamperholmen i sin helhet.⁶¹ Kommerskollegium hade på ett sammanträde den 22 februari 1689 övervägt planen och beslutat att stöda den inför kungen.⁶² Samma dag fick också generalguvernören ett meddelande i kungens namn där det framgick att Karl XI stödde Porteus nya projekt som innebar att han i stället för att exportera bräder till utlandet skulle börja använda dem för skeppsbyggeri i Narva. Generalguvernören Jöran Sperling skulle på alla sätt underlätta Porteus verksamhet bl.a. genom att åstadkomma ett avtal med stadens tyska församling om vem som skulle äga hela Kamperholm.⁶³

Redan i början av år 1685 hade Porteus försökt att av rådet i Narva, som var den tyska församlingens *patronus*, få tillstånd att använda ett tio famnar stort landområde som låg intill hans egen tomt. Rådet var inte helt emot denna överlåtelse, men krävde att Porteus skulle komma överens med de

⁶⁰ Karl XI till Sperling 19.4.1683, Estniska historiska arkivet, Tartu, Ingermanlands ridderskapsarkiv, 1656-1-2. Nämnade dokument finns också i Estniska historiska arkivet, Tartu, Ingermanlands generalguvernörsarkiv, 632-1-2^B. I en senare supplik till kungen tackade Jacob Porteus denne för den positiva resolutionen: Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 210 (Jacob Porteus supplik till Karl XI, odaterad).

⁶¹ Porteus till Karl XI, odaterad, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 210. Arnold Soom antog att Porteus sannolikt byggde sitt första skepp på Kamperholmen redan år 1684. Som arkivmaterialer visar har Soom daterat händelserna 1688–1689 till en fem år tidigare tid. Arnold Soom, 'Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul', s. 69.

⁶² Kommerskollegiums protokollsutdrag 22.02.1689, Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, huvudarkivet, protokoll, A.I.a.1, vol. 34 (1689).

⁶³ Karl XI till Sperling 22.2.1689, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 520.

lokala bönderna om hur man skulle använda platsen.⁶⁴ Den 4 oktober 1688 mottog rådet nästa begäran av Porteus. Denne informerade nu rådet om sin avsikt att börja bygga fartyg på Kamperholms område. Enligt vad han skrev skulle holmen behövas för inkvartering av timmermän och för att lagra byggmateriel. Dessutom skulle en eldria behövas för torkning av bräder. En av anledningarna till att Porteus behövde hela holmen var eldfaran. Bönderna i omgivningen använde området till att valla sina hästar, och då övernattade de vid lågereldar som var ett hot mot den lagrade sågråvaran.⁶⁵

Efter mindre än ett år, den 3 juli 1689, köpte Porteus med kungens och generalguvernörens tillstånd hela Kamperholmen för 200 riksdaler *specie* av rådet i Narva. Ett litet dike öster om ön medföljde också. Samtidigt förblev dock de villkor som ingick i det år 1681 för 20 år framåt slutna arrendeavtalet i kraft. Porteus fick utöver köpeskillingen betala 30 riksdaler årligen till tyska församlingen och ge kyrkvärden en summa på 21 koppardaler. Det sistnämnda beloppet gick till de lokala bönderna. Vid köpet förband sig Porteus att inte försöka skaffa sig rätten till den ingermanländska stranden mittemot. Kamperholm skulle däremot gå i arv i hans släkt. I fall han eller hans arvingar sålde holmen, hade tyska kyrkan förköpsrätt.⁶⁶

Här är det viktigt att notera att det kungliga tillståndet för köpet av holmen var beroende av löftet till Porteus av den 22 februari 1689, vilket innehöll en försäkran om att han skulle få grunda just skeppsvarv på denna ö. Av kungens brev framgår att Porteus hade lovat färdigställa det första fartyget redan till sommaren samma år.⁶⁷ Det är möjligt att han inledde byggandet av det första skeppet redan i slutet av år 1688 eller i början av år 1689. Generalguvernören Jöran Sperling skrev nämligen den 13 juni 1689 till kanslirådet Johan Bergenhielm att man dagen innan hade sjösatt en farkost på 150 läster i Narva, den första som hade byggts i staden. Dessutom hade förberedelser redan påbörjats för nästa fartygsbygge. De fortsatta fartygsbyggena var enligt Sperling beroende av tillgången på timmer från Ryssland ("Igår blef här et

⁶⁴ Narvas råds protokollsutdrag 7.2.1685, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-97.

⁶⁵ Poteus till rådet i Narva 4.10.1688, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-2-270 (Jacob Porteus begäran förmedlades till Narva råd genom hans bror Reinhold Porteus).

⁶⁶ Avtal mellan rådet i Narva och Jacob Porteus 3.7.1689, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-1995, detsamma som koncept: Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-2411.

⁶⁷ Karl XI till Sperling 22.2.1689, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 520.

skiepp af 150 läster af staplen uthskutit, vilket och  r det f rste som i Narva någonsin blifwit bygt, nu  r anstalten giord till att straxt ups ttia et annat igen. Varmed och lärer continueras så frampt ryssarne villia vara raisonable och f r penningar unna o f något af deres tr wahrer, elliest och vidrigt fall  r alt f rgj fves”).⁶⁸ Troligen menade Sperling att byggandet av fartyg med stor dräktighet och förmåga att segla längre sträckor hade påbörjats i Narva, eftersom smärre farkoster även tidigare hade byggts där.

Detta fartyg på 150 läster, om vilket Sperling så stolt skrev till kungen, fick av stadsborna namnet ”Carolus”, i handlingarna också ”Carolus von Narva” eller ”Carolus XI”. Den 6 augusti 1689 m tte borgmästaren Johan Christoph Schwartz samt r dsherrarna Nicolaes Br ning och Jochim Dittmer det nya fartyget, och observerade att Carolus längs övre däcket mellan för- och akterverket var 106 fot lång, hade en bredd på 25  /2 fot vid den stora luckan och var 16  /2 fot högt på samma ställe och att man kunde placera upp till 40 kanoner på fartyget. Samma dag visades Carolus f r sina ägare, Narvaborna Jacob Porteus själv, r ntem staren Axel Christersson Lilljegreen, Thomas Lofftus, Johan Rodde, G dert Hartmann, William Kettelwell, Albert Nummens; från Reval Dierich Rodde, Berend Rodde, Thomas Haks, Caspar Knieper och Peter Knack och från Stockholm Berend Koch och Adrian Tretzel. Som fartygets skeppare fungerade den ovan nämnde Revalbon Peter Knack. Fartyget var uppdelat i lotter på 1/16 eller 1/8 mellan ägarna.⁶⁹ Vid mitten av 1690-talet började även Tunderfeldts arvingar bygga fartyg i Narva.

I det här sammanhanget bör man nämna att också Jacob Porteus bror Reinhold Porteus  r 1689 framförde en begäran till kungen om att få bygga en kvarn, som skulle utnyttja vindkraft. Han skrev att han under flera år hade arbetat som sin brors medhjälpare i tr varuaff rer. Dessutom hade Reinhold Porteus funnit det lämpligt att bli borgare i Narva. Kungen stödde i princip idén om en vindkvarn, men anmärkte att Reinhold Porteus först borde skaffa sig en lämplig plats för kvarnen, t.ex. någon holme i Narvafloden. I ett brev till generalguvernören Jöran Sperling nämns en holme som tillhörde Narvas svenska församling och stadens superintendent, men varken kungen eller generalguvernören ville kräva att holmens ägare skulle sälja  n till Porteus. Om ägarna vägrade sälja, borde Sperling hjälpa till med att finna en annan

⁶⁸ Sperling till Bergenhielm 13.6.1689, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 188.

⁶⁹ Sj pass till skeppet Carolus 6.8.1689, Lettiska historiska arkivet, Riga, 7402-2-6; Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-813, 2411, 2413, 2802. Hermann von Bruiningk, *Das Geschlecht von Bruiningk in Livland* (Riga 1913), s. 84, not 2.

lämplig plats.⁷⁰ Sannolikt blev det inget av Reinhold Porteus projekt. Jag har inte funnit några källor som tyder på att planen förverkligades. Narvas portoriumsböcker för åren 1689–1690 visar emellertid att Reinhold Porteus två gånger emottog utrustning till en kvarn, men här var det troligen fråga om transporter för broderns räkning.⁷¹ 1690-talets hamnböcker bekräftar inte heller att Reinhold Porteus skulle ha handlat med trävaror.⁷²

Tunderfeldt och kronans vattensågar samt spannmålskvarnar på 1680-talet

Att man hade vägrat ge Tunderfeldt monopol på kvarnnäringen kan ha berott på att denne vid 1680-talets början ännu inte hade lyckats sätta i gång med något skeppsbyggande i Narva, vilket han redan vid mitten av 1670-talet hade lovat. En annan orsak kan ha varit att man vid den här tiden mer allmänt började bedriva byggnadsverksamhet i Narva, såväl på privat som på statlig bas. Byggena slukade stora mängder trävirke.

I stället för monopol på virkeshantering erhöll Tunderfeldt år 1685 ensamrätt till att mala spannmål för Narvas närmaste omgivning. Eftersom denna verksamhet är nära förknippad med hans försök med vattensågar, förtjänar den att beskrivas här. Någon gång år 1684 hade nämligen Lilljegren vänt sig till Kungl. Maj:t för att med stöd av ett par resolutioner från 1662 och 1671 få tillstånd att bygga en spannmålskvarn, inte endast för att täcka den egna familjens behov, utan till gagn för många andra människor. Eftersom kungen, eller mera sannolikt någon av hans rådgivare, misstänkte att räntmästarens nya mjölkvarn skulle minska marknaden för kronans kvarnar eller de privata kvarnarna, gav majestädet den 29 oktober 1684 generalguvernör Jöran Sperling i uppdrag att undersöka frågan.⁷³

Jöran Sperling skrev den 30 april 1685 till kungen att de produkter som Lilljegrens mjölkvarn skulle alstra sannolikt skulle säljas både till stadsborna och till garnisonen. Därför skulle kronans kvarn vid Joala troligen lida skada,

⁷⁰ Karl XI till Sperling 22.02.1689, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 520.

⁷¹ Narvas portoriumsböcker 1689–1690, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-1073, 1074.

⁷² Så vitt man vet sände denne bara en gång under åren 1689–1690 trämaterial till Amsterdam. Narvas portoriumsböcker 1689–1690, Estniska historiska arkivet, Tartu, 1646-1-1073, 1074. Även Arnold Soom anser att Reinhold Porteus sågkvarn aldrig påbörjade sitt arbete och att han själv förblev i tjänst hos sin bror. Arnold Soom, 'Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul', s. 70.

⁷³ Karl XI till Sperling 29.10.1684, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 487.

och dess arrendatorer hade mycket riktigt redan börjat kräva av Kammarkollegium att arrendesumman skulle sänkas. Visserligen sade de själva att orsaken var det folk som kronan hade hämtat till platsen för att arbeta på fästningarnas utvidgning och reparation. Dessa soldater skulle få sin spannmål mald till mjöl gratis eller utan ersättning. Dessutom hade kronans företagande också stött på en del bakslag. Eftersom kronokvarnarnas ekonomiska avkastning inte var tillfredsställande, lovade borggreven Tunderfeldt att, om vissa villkor uppfylldes, med egna medel arrendera såväl kronans mjöl- som sågkvarn. Tunderfeldts skrivelse med beräkningar, som ingick i generalguvernör Jacob Sperlings ovan nämnda brev, har tyvärr inte bevarats.⁷⁴

Efter erhållen förklaring meddelade Karl XI den 26 maj 1685 till Jöran Sperling att Tunderfeldts erbjudande verkade vara välgrundat och att denne skulle få tillstånd att bygga en ny spannmålskvarn. Generalguvernören skulle nu formulera ett lämpligt avtal med Tunderfeldt, varefter kungen skulle befästa det.⁷⁵

Med stöd av Tunderfeldts löfte och tillståndet från Karl XI slöt generalguvernören Jöran Sperling med borggreven Tunderfeldt den 2 november ett avtal om att Tunderfeldt skulle flytta kronans gamla sågkvarn neråt längs floden till den plats där den gamla mjölkvarnen stod. På dess plats intill Joala by skulle Tunderfeldt bygga en ny mjölkvarn med två kvarnstenar. Samtliga utgifter skulle bestridas av Tunderfeldt. Kronan å sin sida skulle låta arrendatorn använda sin nybyggda spannmålskvarn och sin gamla sågkvarn utan kostnad i 20 år, räknat från midsommaren 1686. Efter 20 år skulle ett nytt arrendeavtal uppsättas, med Tunderfeldt eller hans arvingar som innehavare av förtur att sluta nytt avtal. De gamla mjöl- och sågkvarnarna, som hade hyrts för fem år räknat från den 27 augusti 1680 av Christian von Kochen, blev nu också utarrenderade till Tunderfeldt med en ränta på 800 respektive 300 silverdaler årligen. Andra företagare fick därefter inte ha spannmålskvarnar vid Narvafloeden. Dessutom förbjöds användning av handdrivna kvarnstenar både i staden och hakelverket.

Garnisonerna i Narva och Ivangorod fick gratis mala sin säd i de utarrenderade mjölkvarnarna och detsamma gällde alla de 600 soldater som hade hämtats till orten för att bygga och reparera fästningsverken. Om de ditkommande befästningsarbetarnas antal översteg nämnda siffra, skulle kronan

⁷⁴ Sperling till Karl XI 30.4.1685, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 186.

⁷⁵ Sperling till Karl XI 26.5.1685, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 490.

ersätta de extra utgifterna för kvarnarna genom att dra av en del av arrendesumman. Tunderfeldt lovade å sin sida att under de två nästkommande åren gratis förse fortifikationsarbetet med 1 200 sekundabräder och så många timmerstockar som det behövdes.⁷⁶ Vi vet inte om områdets andra mjölkvarnar, t.ex. Lilljegrens kvarn, nu fick lägga ner sitt arbete eller om de fick fortsätta att mala men i begränsad omfattning. Man kan dock anta att det var svårt att stänga s.k. förbjudna kvarnar. Det framgår av två besvärsskrifter troligen skrivna av Tunderfeldt till Jöran Sperling 1687. Besvären ledde till att generalguvernören utfärdade ett förbud som gällde handkvarnar och räntmästaren Lilljegrens vattenkvarn. Ett problem för sig utgjordes av importen av redan mald säd till Narva från såväl Estland som Ingermanland.⁷⁷

Tunderfeldts huvudsakliga verksamhet var emellertid vattensågarna. Från den 31 mars 1685 har bevarats ett arbetsavtal mellan honom och 16 fribönder ("bobullen") från Joala by. Bönderna utlovade att detta år ta emot ankommande stockar vid ett hamnställe ovanför floden Narva ("Pristan")⁷⁸ och att stapla dem där. Dessutom skulle timret flottas till Joala så snart som verksamheten vid vattensågarna hade inletts under våren. Stockarna fick de flotta kontinuerligt från Pristan mot flodens nedre lopp fram till hösten, så att kvarnarna aldrig blev utan råvara. Varje bonde skulle som lön få 20 daler kopparmynt samt en tunna råg, och dessutom skulle hela arbetslaget gemensamt erhålla tre fat öl. Till böndernas arbetsplikt hörde också att de i Joala fick dra från floden sammanlagt 1 000 dit flottade stockar, som var av fyra famns längd. Detta arbete avlönades med 12 koppardaler per 100 stockar. Transporten till holmen betydde en lika stor inkomst. Dessutom gällde det att ta vara på kortare, bara $2\frac{1}{3}$ och 2 famnar långa stockar, vilket gav som lön sju koppardaler per 100 stockar. Arbetet gav varje bonde en inkomst motsvarande en tunna råg och för hanteringen av 1 000 fyrafamnsstockar betalades varje bonde sammanlagt 120 koppardaler.⁷⁹

⁷⁶ Sperlings avtal med Tunderfeldt 2.11.1685, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-3480. Karl XI menade i ett brev av den 16 december 1685 att Jacob Sperling hade slutit ett fördelaktigt arrendeavtal med Jürgen Tunderfeldt: Karl XI till Sperling 16.12.1685, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-3458.

⁷⁷ Koncept av Sperlings meddelande av den 4.2.1687, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-2796.

⁷⁸ *Pristan* är detsamma som senare hamnen i Kulgu. Något ovanför detta ställe flöt Pljussa ihop med Narvafloden. Därifrån kunde man flotta ryskt timmer nedåt längs floden.

⁷⁹ Tunderfeldts arbetsavtal med Joala-bönderna 31.3.1685, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-2794.

Tunderfeldts arrenderade herrgårdar som baser för sågindustrin

Då Kungl. Maj:t den 19 juni 1678 hade gett borggreven Tunderfeldt rätt att grunda nya vattensågar såväl intill Joala by som vid de reducerade herrgårdarna på andra håll i Ingermanland⁸⁰, beslöt generalguvernören över Ingermanland Taube att ge Tunderfeldt två *obser*⁸¹jord, av vilka $1\frac{1}{3}$ *obs* var åkermark. Taube slöt ett arrendeavtal med borggreven den 10 oktober 1678 rörande jordområden vid floden Poritza⁸². Kungen bekräftade avtalet den 30 augusti 1680, med anmärkningen att arbetena med att bygga en vattensåg redan var i gång. Enligt det kungliga brevet hade Tunderfeldt gjort den oanvända marken nyttigt för kronan.⁸³

Den 14 april 1681 gav Karl XI till Kammarkollegium en befallning om att kollegiet, för att befärja Tunderfeldts sågrörelse i Ingermanland, skulle sluta ett avtal med borggreven om arrendering av herrgårdarna Wetkowa och Onstapel.⁸⁴ I enlighet med kungens önskemål slöt kollegiet med Tunderfeldt ett arrendeavtal för tolv år såväl för herrgårdarna Wetkowa och Onstapel som för Klönna och Jesterbina⁸⁵. Slottsgreven fick därigenom i sin ägo sammanlagt $41\frac{52}{60}$ *obser* bebott land och $13\frac{27}{30}$ *obser* ödeland. Arrendet omfattade 20

⁸⁰ Karl XI till Tunderfeldt 19.6.1678, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 436.

⁸¹ *Obs* är ett ryskt arealmått som användes i Ingermanland. Det liknar i skattehänseende måttet plogland (*adramaa*) i Est- och Livland.

⁸² 1600-talsorten *Poritz(a)* ligger i dag i Leningrads oblast i området Kingisepp, heter numera Poretje och är beläget på det ställe där Chrevitsa å (i 1600-talskällorna Poritza å) flyter ihop med Luga.

⁸³ Karl XI till Tunderfeldt 30.8.1680, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 454. Ur Karl XI:s öppna brev till Tunderfeldt syns tiden för tillkomsten av detta arrendeavtal – den 10 oktober 1678.

⁸⁴ Karl XI till Kammarkollegium 14.4.1681, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 460; Detsamma på nytt: Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-2786. Herrgården Wetkowa, som förekommer i 1600-talskällorna, ligger ovanför Poritza by vid ån Hrevitsa och heter idag Vetki. Onstapel ligger däremot ovanför Vetki, vid Hrevitsa-ån biflod vid namn Onstapel. Wetkowa herrgård ägdes före arrenderingen till Tunderfeldt av vicerådet Hinnel. Enligt den sistnämnde hade han övertagit herrgården i mycket förfallett skick och satsat stora summor på att sätta i stånd byggnaderna och odla upp marken. Därför var han inte benägen att överlämna herrgården förrän han fick sina utgifter ersatta. För att utreda storleken på Hinnels investeringar lät generalguvernören Marten Schultze den 28 juli 1681 befallningsman Daniel Krämer bilda en undersökningskommission på fyra ledamöter, av vilka två representerade Hinnel och två Tunderfeldt. Estniska historiska arkivet, Tartu, 1646-1-2786.

⁸⁵ Klönna ligger nedströms Lugafloden från herrgården Poritza betraktat. Jesterbina i sin tur från Vetki betraktat vid Chrevitsas övre lopp.

tunnor spannmål för varje bebott tunnland. De öde eller obebodda områdena var under de sex första åren befriade från arrende.⁸⁶ Alla ovan nämnda herrgårdar⁸⁷ låg nära varandra, och det var lätt att forsla timmer från dem till floderna Luga och Rosona och flotta det vidare till floden Narvas mynning.

Det var emellertid bara Poritza som blev ett viktigt centrum för skogsindustrin. Redan omkring år 1684 förlorade Tunderfeldt sina arrenderade herrgårdar Wetkowa och Klönna. Översten Mauritz Velling lämnade nämligen in en begäran till Karl XI om att få byta ut vissa landområden, som han till följd av reduktionen hade förlorat i Ingermanland, mot andra som var belägna i samma provins. Den 23 maj 1683 gav kungen generalguvernören Jöran Sperling befallning om att utreda ett möjligt byte, utan att gå närmare in på vilka områden översten kunde få i gengäld.⁸⁸ Jöran Sperling delegerade uppdraget till en tjänsteman inom generalguvernementet, Daniel Krämer. Ärendet avgjordes till Mauritz Vellings fördel, låt vara att Krämers utredning visade att de landområden som skulle utväxlas var av olika värde. Tunderfeldt lämnade in en besvärsskrift, där han skrev att han hade haft stora utgifter med att bygga dessa vattensågar. Sågindustrin tjänade enligt skrivelsen träexportens intressen och gav riket stora tullinkomster. Jöran Sperling sände den 18 februari 1684 hela det inkomna dokumentmaterialet till Kungl. Maj:t för beslut.⁸⁹

Borggreven Tunderfeldts besvär med utlåtandena från de berörda instanserna blev föremål för avgörande i Stockholm den 6 augusti 1684.⁹⁰ Det bevarade materialet visar att Tunderfeldt trodde att han utöver herrgårdarna Wetkowa och Klönna också skulle förlora Poritza herrgård. Borggreven påstod att han satsat stort på att utveckla dessa herrgårdar: han hade placerat

⁸⁶ Kammarkollegium till Marten Schultz 6.06.1681, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-2786; Marten Schultz till Krämer 17.06.1681, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-2786.

⁸⁷ I dokumentet dat. den 6.6.1681 kallas Wetkowa, Onstapel, Klönna och Jesterbina alla för herrgårdar. Samtidigt kallas Klönna emellertid för by i en av ståthållaren Krämer uppsatt översikt över de herrgårdar som Tunderfeldt arrenderade. Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 186.

⁸⁸ Karl XI till Sperling 23.5.1683, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 477.

⁸⁹ Sperling till Karl XI 18.2.1684, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 186. Utöver i Sperlings brev av den 18 februari 1684 har Krämers anmärkning från samma dag noterats i Tunderfeldts odaterade supplik.

⁹⁰ Detta datum har skrivits på en av Tunderfeldts suppliker som den dag då den blev föremål för behandling. Tunderfeldt till Karl XI 6.8.1684, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 212.

stora summor i vattensågarna som byggts på dessa ställen. Tunderfeldts önskemål var därför att han skulle få lika värdefulla, eller kanske ännu värdefullare, ingermanländska områden i utbyte. I brevet finns också en notering om att generalguvernör Jöran Sperling bekräftade Tunderfeldts påstående om höga kostnader.⁹¹ Sannolikt togs Wetkowa och Klönna ändå ifrån Tunderfeldt, låt vara att jag inte har lyckats finna några källor om detta. Poritza var dock i familjen Tunderfeldts ägo ännu i slutet av 1600-talet. Att en del av herrgårdarna verkligen hade återtagits bekräftas indirekt genom en punkt i instruktionen till 1684 års legation till Moskva, där det står att ingermanländska bönder hade flytt till Ryssland och att ryska undersåtar hade gjort plundringståg till provinsen för att stjäla hästar från herrgårdarna. Till de herrgårdar som hade lidit skada därav räknades Tunderfeldts gods Onstapel och Jesterbina samt Knebkulla.⁹² Wetkowa och Klönna nämns inte, och inte heller Poritza, som högst antagligen tillhörde Tunderfeldt.

Kort efter undertecknandet av det första arrendekontraktet år 1678 satte Tunderfeldt i gång med att bygga en vattensåg i Poritza. Detta framgår av ett odaterat besvär från ridderskapet i Ingermanland till generalguvernören Sperling gällande Tunderfeldt, som i floden Poritza hade låtit bygga en damm som stängde av vattenflödet.⁹³ I det ovan nämnda betänkandet av Krämer från den 18 januari 1684 står det att sågkvarnen i Poritza var anmärkningsvärd ("ahnseenligit Sågebruuk"). I skrivelsen nämner Krämer dock inte att Tunderfeldt skulle ha haft fler vattensågar vid andra herrgårdar, trots att borggreven i sitt besvär om Wetkowa och Klönna använder pluralformen på tal om kvarnarna ("meine Sagereyen"). När man vet att de ingermanländska herrgårdar som Tunderfeldt arrenderade låg mycket nära varandra, kan man anta att bönder från flera gods arbetade vid vattensågen i Poritza.

Den 12 juli 1682 befriade Karl XI samtliga av Tunderfeldts arrenderade herrgårdar från alla extra kontributioner och bördor.⁹⁴ Samma år ansökte Tunderfeldt också om att hans bönder i Ingermanland skulle befrias från skyl-

⁹¹ Tunderfeldt till Karl XI 6.8.1684, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 212.

⁹² Attman (red.), *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet*, dokument nr 49, s. 257.

⁹³ Ridderskapet i Ingermanland till Sperling, odaterat, Estniska historiska arkivet, Ingermanlands ridderskaps arkiv, 1656-1-16.

⁹⁴ Hans von Fersen till Krämer 8.1.1683, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas antikvitetsamling, 3287-1-165.

digheten att utföra skjutsningar.⁹⁵ Huruvida detta skedde förblir oklart, men vi vet att kungen den 10 februari 1685⁹⁶ befriade alla bönder som arbetade vid vattensågarna från all slags värvning till militärtjänst.⁹⁷ Borggreven hade nämligen besvärat sig hos kungen och berättat att officerarna med allehanda fylledrycker försökt locka hans arbetsfolk till armén, varför han fruktade att sågkvarnarna till följd av brist på arbetskraft skulle tvingas upphöra med sin verksamhet.⁹⁸

Tidigare har nämnts att holländaren Anthonis Goeteeris i sin resedagbok behandlar vattenkvarnarna vid Narvafloden. Dessutom finns det skildringar av manufakturväsendet i Narva i senare resebeskrivningar. Utan att gå närmare in på dessa källor vill jag påpeka att en av de intressantaste och färgstarkaste beskrivningarna av Tunderfeldts och Porteus kvarnar ingår i Johan Gabriel Sparwenfelds reseskildring från 1684. Sparwenfeld deltog i den svenska diplomatiska beskickning till Moskva som leddes av riksrådet Conrad Gyllenstierna.⁹⁹

Industrin vid Narvafloden och dess omgivningar väckte intresse också lokalt. Våren 1688 skickade generalguvernören i Livland Jacob Johann Hastfer licentinspektorn i Pernau (Pärnu) Johan Georg Müller för att bekanta sig med de vattensågar som hade byggts vid Narvafloden. Vid den här tiden planerade man på riksnivå att försöka locka den holländska handeln med trävaror och timmer till Pernau och etablera kvarnindustri även där.¹⁰⁰ Tack vare Müllers kommandering till Narva har vi tillgång till en skildring av verksamheten vid sågkvarnar och andra kvarnar i staden.¹⁰¹

⁹⁵ Tunderfeldt till Hans von Fersen 2.9.1682, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-3480.

⁹⁶ Karl XI till Sperling 10.2.1685, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 489.

⁹⁷ Sperling till kommandanten överste Rembert von Funk, 29.4.1685, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-804.

⁹⁸ Tunderfeldt till Karl XI, odaterad, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol 212.

⁹⁹ *J. G. Sparwenfeld's Diary of a Journey to Russia 1684-1687*, edited, translated and with a commentary by Ulla Birgegård, Slavica Suecana. Series A, Publications, vol. 1 (Stockholm 2002). Originalmanuskriptet förvaras i Riksarkivet, Stockholm, Tidöarkivet, vol. 501.

¹⁰⁰ Enn Küng, 'Pärnu metsakaubandusest 17. sajandi viimases veerandil', *Pärnumaa ajalugu, vihik 3, artiklite kogumik 2* (Pärnu 2000).

¹⁰¹ Müllers rapport till Hastfer 6.4.1688 finns som bilaga till Hastfers brev till Karl XI från Riga dat. den 30.4.1688, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 90. Johan Georg Müllers rapport har refererats av Arnold Soom, 'Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert', s. 97.

Narvas såg- och andra kvarnar fungerade fram till utbrottet av stora nordiska kriget. Christian Kelch skriver i sin krönika hur ryssarna år 1702 brände ner Ingermanlands vattensågar, av vilka en tillhörde familjen Tunderfeldt. I krönikan berättas också hur en annan kvarn brändes ner av de anfallande trupperna vid Joala by. Hurudan denna kvarn var förtäljer inte berättelsen. I samband med erövringen av Narva år 1704 nämner Christian Kelch också Axels kvarn vid floden ("Axels Mühle")¹⁰², som sannolikt hade fått sitt namn av sin forne ägare Lilljegren. Att familjen Tunderfeldts kvarnar hade försvunnit under kriget ("af fienden ruinerade Sågevärcen"), framgår av två brev från den 18 juni 1703 från Kommerskollegium till rådet i Narva. Enligt samma dokument hade Georg Tunderfeldt, som representerade Jürgen Tunderfeldts arvingar, lämnat landet och vistades enligt kollegiets uppgifter i staden Aken (möjligen Aachen) i Tyskland.¹⁰³

Vattensågarna och skeppsbyggeriverksamheten i Nyen och vid Nevaflodens vattensystem

I början av 1690-talet började man också bygga sågkvarnar och inleda skeppsbyggande i Nyen, handelsstaden vid Nevaflodens mynning, som konkurrerade med Narva. Den 9 april 1690, d.v.s. samma dag som man i Kommerskollegium övervägde att ge full skattefrihet för fartyget Carolus, läste man som nästa punkt på föredragningslistan upp ett annat brev från Jöran Sperling. I detta nämndes att borgaren i Nyen Diedrich Bouschard (Buschert) under sommaren 1689 efter uppmaning av generalguvernören¹⁰⁴ hade börjat bygga en vattensåg intill floden Naasia.¹⁰⁵ Där fanns redan tidigare en sågkvarn. För att grunda den nya sågen hade Bouschard inkallat bygg- och sågmästare från Holland. Generalguvernören ämnade ge Bouschard ensamrätten till att använda Naasia, så att ingen annan skulle få bygga kvarnar där. Inte heller i denna fråga kunde kollegiet fatta det slutgiltiga beslutet, eftersom det inte var klart

¹⁰² Christian Kelch, *Liefländische Historia: Continuation 1690 bis 1707: nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister* vers. von Johannes Lossius (Dorpat 1875), s. 307, 312, 407.

¹⁰³ Kommerskollegium till rådet i Narva 18.6.1703, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-35.

¹⁰⁴ Didrik Buschert/Buschart figurerar åren 1680–1690 som köpman i Nyen. Carl Gabriel von Bonsdorff, 'Nyen och Nyenskans: historisk skildring' (Särtr. ur. *Acta Societatis scientiarum Fennicae*, XVIII) (Helsingfors 1891), s. 492, 494.

¹⁰⁵ Naasia fanns på 1600-talet i Nöteborgs län och Loppi pogost, hade sina källor i Ryssland och flöt in i Ladoga. I dag finns denna flod i Volhovs område i Leningrads oblast.

om ån flöt genom någon privatpersons marker eller klöv kronans domäner. Endast i det sist nämnda fallet hade kollegiet möjlighet att stödja den begärda monopolrätten. Sperling fick därför i uppgift att utreda frågan ytterligare. Till sammanträdet den 26 augusti hade kollegiet fått ett kompletterande brev från generalguvernören och kunde stadfästa den begärda ensamrätten.¹⁰⁶

När Jöran Sperling den 15 juni 1691 meddelade Karl XI att det såväl i Narva som i Nyen byggdes skepp till höga kostnader nämnde han som exempel Nyenbon Bouschard, som just då höll på med byggandet av ett stort skepp ("et temmelig stoort skiepp på stapelen") som skulle bli färdigt till hösten.¹⁰⁷ Någon gång under första hälften av år 1693 vände sig Bouschard till Kommerskollegium med anhållan om att få sälja fartyget till utlandet och därigenom fortsätta sitt skeppsbyggande med ännu större framgång och med ännu större farkoster.

Enligt ett brev av den 15 juni 1693 till generalguvernören Otto Wilhelm von Fersen ansåg kollegiet det vara bäst om fartygen byggda i Nyen såldes till svenska redare, som i brist på inhemska erbjudanden annars skulle ha köpt sina farkoster från utlandet. Om man inte lyckades finna några lokala köpare, kunde Bouschard sälja sitt skepp till vem som helst.¹⁰⁸ Det är möjligt att Bouschard verkligen sålde ett av sina nybyggda fartyg, skeppet Carl von Refwell, åt redarna från Narva. Medlemmen av rådet i Narva Thomas Loftus och köpmannen William Kettlewell bevittnade nämligen den 29 oktober 1694 att de ägde en åttondel respektive en sextondedel i det i Nyen byggda skeppet. Fartygets skeppare hette Peter Knaak.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Kommerskollegiums protokollsutdrag 26.8.1690, Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, huvudarkivet, protokoll, 1690, A. I. a. 1, vol. 35.

¹⁰⁷ Sperling till Karl XI 15.6.1691, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 189.

¹⁰⁸ Kommerskollegium till Otto Wilhelm von Fersen 15.6.1693, Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, huvudarkivet, registratur, B. I a., vol. 35. Från våren 1692 var försäljning av fartyg till utlandet förbjuden i Sverige. Avsikten var att skapa inhemska sjöfart för svensk export till utlandet. Sven Gerentz, *Kommerskollegium och näringslivet. Minneskrift på uppdrag av Kungl. Kommerskollegium till erinran om kollegii 300-åriga ämbetsförvaltning 1651–1951* (Stockholm 1951), s. 154.

¹⁰⁹ Peter Knaak (Knack) var född i Lübeck, svor sin borgared inför rådet i Reval den 31 maj 1682, och seglade åren 1689–1693 på fartyget Carolus från Narva och åren 1694–1696 på fartyget Carl von Refwell. Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-811, 813; *Tallinna kodanikkuderaamat 1624-1690 ühes järjega kuni 1710-ni*, toim. Georg Adelheim. (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded, nr. 7) (Tallinn 1933), s. 102.

Man vet också att tulltjänstemännen och kontrollörerna från Nyen den 19 december 1693 meddelade överdirektören Johan Philip Silfvercrona vid Kommerskollegium att de hade kvarhållit skeppet Concordia när det höll på att segla ut ur Nyens hamn. Man krävde att fartygets redare skulle bevisa att man hade tillstånd att sälja det till främmande, d.v.s. till utlandet. Tidigare hade två skepp lämnat Nyen med okänd destination. Kollegiet svarade att saken var helt i sin ordning och att köpmannen Bouschard hade tillstånd att sälja Concordia till utlandet.¹¹⁰

Det finns endast ringa information om skeppsbyggandet i Nyen. Man kan nämna att vid mitten av 1690-talet ägde Narvaborna tre skepp byggda i Nyen: Fortuna, det tidigare nämnda Carl von Refwell och Vergülde Sonne von Narva.¹¹¹ Det första av dessa, Fortuna på 170 läster, var byggt av ek och furu och hade blivit färdigt på Narvabornas beställning i slutet av år 1693 eller i början av år 1694. Samma år blev Carl von Refwell färdigbyggt. Såvitt man vet användes detta skepp gemensamt av flera handelsmän från Nyen. Vergülde Sonne von Narva på 200 läster blev färdigt i Nyen år 1695. I Kommerskollegiums protokoll av den 23 februari 1697 nämns ännu skeppet Fama, som också sades vara byggt i Nyen.¹¹² Man vet varken namn på skeppsbyggmästare eller konkret varv beträffande dessa Nyenskepp.

År 1693 ville en häradshövding i Ingermanland, Philip Magnus Rosenlindt, tillsammans med Nyenbon Carl Dobien och den holländske byggmästaren Johan Groot grunda en vattensåg nära Nöteborg. Deras projekt stöddes av generalguvernör Otto Wilhelm von Fersen, och därför var också Kommerskollegium benäget att bevilja privilegium för detta.¹¹³ I slutet av år 1695 ansökte Nyenborna Christian Huck, Hindrich Luhr och Herman Bröger om tillstånd för sin vattensåg, som de hade börjat bygga redan år 1690 vid ”Svartbäcken”¹¹⁴ intill Nevafloden. Därutöver ansökte Bröger om privilegium för

¹¹⁰ Tulltjänstemännen och kontrollörerna från Nyen till Silfvercrona 19.12.1693, Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, huvudarkivet, registratur, B. I a., vol. 36.

¹¹¹ Sjöpassamlingen, Estniska historiska arkivet, Tartu, Narvas magistratsarkiv, 1646-1-104, 105, 810, 811, 813, 815, 1083, 1086, 1977, 2415, 2804, 2810; TLA, B.C. 22.

¹¹² Kommerskollegiums protokollsutdrag 23.02.1697, Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, huvudarkivet, protokoll, 1697, A. I. a. 1, vol. 45.

¹¹³ Jfr Kommerskollegiums protokoll 1 och 3.8. och 14.12.1693: Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, huvudarkivet, A. I. a. 1. Protokoll, vol. 38 (1693).

¹¹⁴ *Svartbäcken* (även *Svartå*) heter i dag Ohta å, och är en biflod till Nevan.

en annan vattensåg intill den lilla ån ”Micca”.¹¹⁵ De båda sågkvarnarna erhöll sina behövliga rättigheter av Kommerskollegium.¹¹⁶ Och ännu i slutet av år 1697 önskade Nyenborna Huck och Luhr erhålla tillstånd att bygga en ny vattensåg intill sin stad i ”Tuckela”. Även denna anhållan bifölls.¹¹⁷

Sannolikt var de nämnda vattensågarna inte de enda sågkvarnar som fanns omkring Nyen och vid Nevas olika vattensystem. Utöver de vattensågar som tillhörde de herrgårdar som Tunderfeldt arrenderade fanns det andra på flera ställen i Ingermanland, som genomflöts av floder med källflöden på den ryska sidan. Längs dessa floder var det möjligt att flotta stora mängder timmer. Naturförhållandena, närmare bestämt flodernas vattenrikedom, gynnade byggandet av vattensågar, men samtidigt fanns det begränsningar genom bristen på lämpliga vattenfall och forsar, som skulle ha erbjudit naturliga placeringar för en sådan industri. Vattensågarna förutsatte därför ofta dammbyggen. I varje fall är det uppenbart att man just med hjälp av floderna i Ingermanland kunde flotta stora mängder timmer till Östersjökusten, men att vattensågarnas dammar utgjorde betydande hinder. Sannolikt uppnådde vattensågarnas antal på 1690-talet inom Narvas, Nevas och Lugas vattensystem sin optimala nivå. När sålunda Narvaköpmannen Bastian Ridder, som handlade med ryskt timmer, år 1698 ansökte om att få grunda en sågkvarn och letade efter ett lämpligt ställe för den, ansåg Kommerskollegium att det var osäkert om det över huvud taget fanns någon plats där vattensågen kunde byggas utan att skada de redan befintliga sågkvarnarnas verksamhet.¹¹⁸ När det gäller nästa period, känner man inte till en enda vattensåg som skulle ha tillhört Ridder.

Som sammanfattning kan man säga att avsikten med denna uppsats endast har varit att kasta en hastig blick på en kapitalistisk företagsform – manufakturvärdet – i det tidigmoderna Ingermanland. Det går inte att fastslå

¹¹⁵ *Micca* å har jag inte lyckats identifiera. Det är möjligt att denna å är densamma som dagens Moika å, som ännu i början av 1700-talet hade det isuriska namnet *Muija* (betyder kärringen).

¹¹⁶ Kommerskollegium till Otto Wilhelm von Fersen, Stockholm, 22.10.1695, Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, huvudarkivet, registratur, huvudserien 1695, B. I a., vol. 38.

¹¹⁷ Kommerskollegiums privilegium till Huck och Luhr om att inrätta en vattensåg nära Nyen i Tuckela, Stockholm, 12.10.1697, Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, huvudarkivet, registratur, huvudserien 1697, B. I a., vol. 40.

¹¹⁸ Kommerskollegium till Otto Wilhelm von Fersen, Stockholm, 14.4.1698, Riksarkivet, Stockholm, Kommerskollegium, huvudarkivet, registratur, huvudserien 1697, B. I a., vol. 41.

exakt hur många vattensågar som fanns vid Narva-, Luga- och Nevafloderna och deras vattensystem. Manufakturerna och de olika kvarnarna (s g-, mjöl-, koppar- och stampkvarnarna) baserade sin verksamhet på en gynnsam energikälla – de strida och vattenrika floderna. Samtidigt gynnades den kapitalistiska ekonomiska utvecklingen såväl i hela riket som i dess provinser av centralmakten, som satte export av förädlade råvaror framför export av råvaror till Västeuropa. Till följd av de stora krigen rådde det mot slutet av 1600-talet stor brist på skogsprodukter och trävaror i de folkrika städerna på kontinenten. Manufakturerna samlade arbetsfolk, erbjöd många arbetstillfällen, ökade de lokala penningflödena och gav riket tullinkomster n r produkterna såldes vidare. De företagare som vågade ta risker (i Narva Pöppelmann, Persson, Tunderfeldt, Porteus och Lilljegren; i Nyen Bouschard m.fl.) sökte ytterligare kapital och teknologiskt kunnande i utlandet. I de svenska  stersj provinserna uppnådde det merkantilistiska företagandet internationell nivå endast i Riga, Narva och Nyen. Manufakturerna i Narva var till övervägande del vattensågar, som bearbetade huvudsakligen ryskt timmer. De hamnböcker från Narva som finns bevarade från 1660- och 1670-talen visar hur exporten av skogsprodukter och s gmaterial successivt ökade. Det bearbetade träets andel av exporten ökade kraftigt och var mycket stor under 1600-talets två sista årtionden. Ur sågverksindustrin växte också skeppbyggeriet fram alldeles i slutet av samma sekel.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Iakttagelser om stadganden och praxis rörande statliga myndigheters sigill under den autonoma tiden och självständighetstiden

ELJAS ORRMAN

Inom finländsk förvaltningshistoria har sfragistiken tilldragit sig ringa intresse under den senaste tiden. Detta framgår på många sätt. Undersökningarna kring denna problematik är sparsamma, och då sigillen i olika sammanhang blivit föremål för intresse bland förvaltningshistoriker, har detta inte alltid skett på ett lyckat sätt. I verket *Suomen keskushallinnon historia 1809–1996* [Finlands centralförvaltnings historia 1809–1996], slutprodukt för ett stort anlagt förvaltningshistoriskt projekt, har sigill nyttjats i stor utsträckning som illustrationsmaterial. I flera avbildningar har särmärket placerats horisontalt eller upp- och nedvänt.¹ Man har inte heller alltid observerat skillnaden mel-

¹ *Suomen keskushallinnon historia 1809–1996* [Den finska centralförvaltningens historia 1809–1996](Helsinki 1996), s. 39, 54, 373.

lan ett ämbetssigill och ett enskilt personsigill,² och inte heller har man alltid upprätthållit skillnaden mellan vapen och sigill.³ Lars Westerlund presenterar i sin undersökning om länsförvaltningen under den autonoma tiden och självständighetstiden ett rikhaltigt faktamaterial om territoriella vapen och myndighetssigill, men relationen mellan vapen- och sigillframställningar problematiseras inte i någon högre grad.⁴

I det följande presenteras iakttagelser om stadganden och praxis rörande statliga ämbetsverks sigill i Finland under den autonoma tiden och självständighetstiden. Framställningen tar enbart upp valda aspekter på problematiken närmast från en formell synvinkel utan strävan efter fullständighet. Stämplarnas särmärken, vapen och övriga framställningar blir sålunda inte föremål för en egentlig granskning. Här förbigås helt problematiken kring stadssigillen trots att magistraterna och rådstuvurätterna i städerna också var statliga organ.

När Finland införlivades som autonomt storfurstendöme i det ryska imperiet, började rysk praxis i fråga om myndighetssigill influera utformningen av myndigheternas sigill och stämplat. Särskilda allmänna författningar om myndighetssigill ser dock ut att saknas för den autonoma tiden. Praxis ser ut att ha utformats i konkreta frågor genom olika slag av beslut som fattades hos ryska instanser samt i regeringskonseljen, sedermera kejsrerliga finska senaten.

² Som kommitténs för finska ärenden sigill återges statssekreteraren Robert Henrik Rehbinders grevliga sigill, det Rehbinderska vapnet placerat på en ordenskraschan som omslutes av ett ordensband i vilket hänger en medalj samt med en rysk grevekrona placerad överst. Kommitténs föredragningsnoter är under Alexander I:s tid i regel beseglade med ett sigill utan omskrift bestående av den ryska dubbelörnen med vänstervänt Moskvavapen som hjärtsköld i en oval sköld som är innesluten av S:t Andreasordens kedja, allt detta placerat inom en vapenmantel som sammanhålls av en kejsarkrona; kommitténs protokoll är däremot beseglade med Rehbinders sigill. Den ryska dubbelörnen i finska myndigheters sigill har uppfattats som en del av själva vapnet, trots att de territoriella vapnen även i Ryssland inte har innefattat dubbelörnen som däremot förekommer i sigill. *Suomen keskushallinnon historia 1809–1996*, s. 59; Lars Westerlund, *Länsförvaltningen. Landshövdingarna, regeringsmakten och politiken i Finland åren 1809–1992* (Helsingfors 1993), t.ex. s. 231; Statssekreterariats arkiv (StS), serien ”Föredragningsnoter och beslutslistor”, 1820, Cc 16, RA.

³ Sålunda hävdar Westerlund om länsvapnen under den autonoma tiden att ”[d]essa nya länsvapen bestod av det ryska riksvapnet (en fläkt och tvehövdad örn) och de länsvapen, som varit i bruk under den svenska tiden”. Westerlund, *Länsförvaltningen*, s. 229.

⁴ Westerlund, *Länsförvaltningen*, s. 228–250.

Behandlingen av sigillärenden och det ryska inflytandet på sigillens utformning

I september 1809 tillställde generalguvernören Michail Barclay de Tolly med hänvisning till ett tidigare brev till statssekreteraren, sedermera rikssekreteraren Speranski en ritning med förslag till Finlands vapen för att användas för framställning av sigill för regeringskanseljen och dess expeditioner. Ännu samma månad (g.s.) vände sig Speranski till riksskattmästaren F. A. Golubtsov och meddelade att sigillstämplarna skulle framställas i myntdepartementet och bifogade för detta ändamål en ritning av storfurstendömet Finlands vapen.⁵ Genom att regeringskanseljens (senatens) sigillstamplar framställdes av ryska myndigheter, kom de finska sigillens utformning utan tvivel att påverkas av ryska föreställningar om sigillens utseende.⁶

I ryska myndighetssigill och i skyltar samt uniformsknappar m.m. förekom allmänt dubbelörnen med antingen Moskvavapnet eller ifrågavarande territorialvapen eller andra särmärken i en hjärtsköld. Relationen mellan det finska vapnet och dubbelörnen framträder i december 1809 i regeringskanseljen vid behandlingen av stämpel för stämplande av karta-sigillatapper. Enligt regeringskanseljens beslut skulle för ändamålet användas ”en vapen stämpel innehållande Kejslerliga Örnen med en Kejslerlig krona öfwer och inuti Finlands vapen”. Denna problematik aktualiserades också år 1811 genom att postdirektören Gustaf Ladau i oktober vände sig till Speranski med förslag om att finska postverket skulle använda sigill som motsvarade postamtets i St Petersburg och övriga ryska postkontors sigill, d.v.s. bestående av det allmänna statsvapnet med omskrift innehållande namnet på vederbörande postmyndighet. Det kejslerliga beslutet i ärendet innebar dock att i sigillet skulle ingå både det ryska och finska vapnet ”soizvolil, [...] petjat upotrebljat s izobrazjeniem na nei rossiskago i finljandskago gerbov’” [medgav att använda sigill med avbildning av ryska och finländska vapnet i detsamma].⁷

⁵ Vapnet för storfurstendömet Finland fastställdes dock först 26.10.1809 (g.s.). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii* (sobranie pervoe 1649–1825), S.-Peterburg 1828–1830, nro 23936, 26.10.1826. – Originalavbildningen av det godkända vapnet för storfurstendömet Finland finns återgivet i utställningskatalogen *Venäjän ja Suomen kulttuurisuhdeet 1800- ja 1900-luvuilla. Näyttely 5.12.2001–18.12.2002, Venäjän Federaation valtiolisten arkistojen näyttelytila* [Rysslands och Finlands kulturrelationer på 1800- och 1900-talen. Utställning 5.1.2001–18.2.2002, Utställningslokalen för Ryska Federationens statliga arkiv], toim. Elisa Orman (Helsinki 2001), s. 41.

⁶ StS, akt 23/1810, RA.

⁷ StS, akt 10/1811, RA.

Detta bör tydas så att det finska vapnet utgjorde en hjärtsköld på den ryska dubbelörnen, inte att det ryska riksvapnet i sin helhet skulle placeras i postverkets sigill. Utformningen av dubbelörnarna i de finska myndigheternas sigill ser ut att ha beaktat de förändringar i formgivningen som ägde rum i Ryssland, även om vissa klara avvikelser förekommer.⁸

Lars Westerlund ser ut att utgå från att det var generalguvernören som avgjorde ärendena rörande vapen och sigill i storfurstendömet Finland.⁹ Det var dock i senaten vapnen för landskapen och länen samt städerna behandlades, varefter de underställdes kejsaren för fastställande.¹⁰ I fråga om sigillen var situationen inte på samma sätt entydig, men det verkar som om sigillärendena i regel behandlades i senaten utan att senatsbesluten underställdes kejsaren för godkännande. År 1822 godkände senaten, d.v.s. ekonomiedepartementet, sigill för gymnasiekonsistoriet i Viborg ”innehållande en flägter örn med storfurstendömet Finlands vapen å bröstet”.¹¹ Att det saknades klara och entydiga bestämmelser om handläggningen av sigillärenden framgår av behandlingen av Kuopio läns sigill i senaten. I maj 1832 vände sig landshövdingen i Kuopio län Lars Sacklén till senaten med hemställan om att det nyinrättade Kuopio län skulle få behålla sitt gamla vapen och att endast omskriften skulle ändras att motsvara det nya länets namn samt lämnade till senatens avgörande huruvida sigillet eller länets vapen för övrigt borde undergå någon förändring. När ärendet behandlades i ekonomiedepartementet

⁸ Jfr t.ex. Westerlund, *Länsförvaltningen*, s. 232. Fr.o.m. 1825 uppträdde en från rysk tradition avvikande, icke officiell franskinfluerad form av dubbelörnen med vitt utsträckta vingar och en fackla, ett band och blixtar i den högra klon och en lagerkrans jämte ett band i den vänstra. Denna typ av dubbelörn med länsvapnet som hjärtsköld förekommer i Tavastehus läns sigill ända fram till 1860-talet. En liknande örn återfinns i ett av Alexandersuniversitetets sigill. P. f. Vinkler (P. P. von Winkler), ”Gosudarstvennyj orel” [Riksörnen], *Entsiklopeditjekij slovar*, F. A. Brokgauz i I. A. Efron, vol. 9 (S.-Peterburg 1898), s. 412; Ju. I. Stakelberg, ”Gerb gosudarstvennyj” [Riksvapnet], *Otetjestvennaja istorija. Istoriija Rossii s drevneisich vremen do 1917 goda. Entsikolpedija*, vol. 1 (Moskva 1994), s. 543; Y. S. Koskimies, *Hämeen historia 3:1* (Hämeenlinna 1966), s. 152; N. A. Soboleva-V. A. Artamanov, *Simvolj Rossii* [Rysslands symboler] (Moskva 1993), s. 53–54; Riksarkivets sigillsamling.

⁹ Westerlund, *Länsförvaltningen*, s. 230.

¹⁰ Sålunda underställdes 1831 länsvapnen för Nylands län och Tavastehus län, vilka inrättats samma år, kejsaren för godkännande. StS, akt 12/1831; Koskimies, *Hämeen historia 3:1*, s. 150; A.W. Rancken & Kauko Pirinen, *Suomen vaakunat ja kaupunginsinitit* (Porvoo 1949), s. 105–114.

¹¹ Reinh. Hausen, *Finlands Ämbetsverks och Myndigheters sigill angående*, s.a., lös fascikel instucken i förteckningen Statsarkivets Sigillsamling, RA.

ansåg Otto Wilhelm Klinckowström att i de nya länens, d.v.s. Kuopio läns och S:t Michels läns, sigill skulle föras respektive landskaps vapen – för Kuopio län Karelens vapen och för S:t Michels län Savolax vapen – omgivna av den kejsrerliga örnen; Klinckowström talade alltså inte om det ryska vapnet. Anders Henrik Falck ansåg i sitt yttrande att landshövdingen själv hade kunnat ändra omskriften i länets sigill utan att anmäla ärendet för senaten. Han framförde uppfattningen att eftersom frågan om att ändra länets vapen hade väckts, borde ärendet underställas kejsaren. I sitt memorial till kejsaren tillstyrkte ekonomiedepartementet landshövdingens förslag och i denna form föredrogs ärendet den 18 oktober 1832 kejsaren som godkände förslaget.¹²

När Viborgs hovrätt grundades 1839 inkluderades i det kejsrerliga manifestet även en föreskrift om hovrättens sigill, som skulle avbilda dubbelörnen med Karelens vapen på bröstet; detta sigill motsvarade dock inte senatens förslag till sigill för hovrätten som påminde om de äldre hovrätternas sigill och sålunda saknade dubbelörnen.¹³ Lagmansrätterna fick 1852 sigill som till sin utformning motsvarade det sigill som Viborgs hovrätt erhållit. Sigillen för dessa domstolar skulle ”innefatta Riksvapnet, en tvåhövdad örn bärande

¹² StS, akt 37/1832, RA. Det är inte klart om sigillet sedan kom att motsvara detta beslut, eftersom Kuopio läns sigill fr.o.m. denna tid ser ut att ha haft en kluven sköld med landskapsvapnen som en hjärtsköld på dubbelörnen i stort sett i enlighet med Falcks förslag.

¹³ Enligt manifestet 7/19.6 1839, 7 §, skulle hovrätten ”begagna Sigill, hwarå föreställes Ryska Riks Wapnet, en tvåhövdad örn bärande på bröstet en sköld med Karelens wapen”. Omskriften hade lydelsen ”Sigillum Dicasterii Supremi Wiburgensis”. I statssekretariatets akt rörande inrättandet av Viborgs hovrätt ingår ett till generalguvernören inkommet förslag till sigill (utan ritning) för den nya hovrätten med följande beskrivning: ”En Qvinna, med eklöfskrans, stödjer venstra handen mot en Sköld, der Viborgs lens vapen är anbragt. Framför henne står en Stork. Högra handen utsträcket åt en Piedestal i skepnad af ett antikt Altare, på vilket finnes en Bok jemte en vågskål och ett Svärd. På piedestalen läsas under en Kejsrerlig Krona orden: NICOLAO PRIMO PATRIA DEBET”. Omskriften skulle ha lytt: ”SIGILLUM IVDICII AVL. IMPER. VIBURGENSIS” jämte årtalet ”A. MDCCCXXXIX D. ---”. Av akten i generalguvernörskansliets arkiv framgår att förslaget insänts av generalguvernöradsjointen Alexander Amatus Thesleff och att senaten godkänt detta förslag. StS, akt 29/1839, s. 90–91, RA; Generalguvernörskansliets arkiv, akten nr 83, s. 7–8, i serien ”Akte för handledning vid ärendens behandling”, Fd 17, RA; *Samling af Placater, Förordningar, Manifest och Påbud samt andre Allmänna Handlingar, hwilka i Stor-Furstendömet Finland sedan 1808 års början i trycket utkommit, (Författningsamlingen)*, vol. 8, 1839 (Helsingfors 1841), s. 248. Sigillen för Åbo och Vasa hovrätter behöll i stort sett sitt utseende från svenska tiden med antikiserade människofigurer, vilka inte var placerade i en särskild sköld. I Åbo hovrätts sigill ersattes dock kungakronan som uppbars av en hand av kejsarkronan och skölden höger om Justitia-figuren fick det ryska riksvapnet. RA:s sigillsamling.

på bröstet en sköld” som innehöll de ifrågasvarande länens vapen; omskriften skulle vara enbart på svenska.¹⁴

Avsikten var inte att myndigheter på lägre nivåer i förvaltningen skulle använda dubbelörnen i ämbetssigillen som inramning för ett lokalt vapen. Sålunda föreskrev senaten 1848 att guvernörerna, d.v.s. landshövdingarna, skulle se till att kronofogdar, häradsskrivare och magasinförvaltare som saknade sigill skulle få sådana, och att i kronofogdarnas och häradsskrivarnas sigill skulle ingå häradets vapen medan magasinförvaltarens sigill skulle ha länets vapen. Sigillen skulle förses med omskrift, men en dubbelörn förutsattes inte i dessa sigill.¹⁵

Frågan om bruket av dubbelörnen i de finska myndighetssigillen var inte oproblematiskt, eftersom användandet av detta attribut synbarligen förutsatte särskilt tillstånd. Frågan aktualiserades efter att det ryska riksvapnet fått en ny utformning 1857. I april 1858 meddelade generalguvernören för behörig verkställighet avteckningarna av det kejsrliga riksvapnet och riksigillet liksom även riksigillet för storfurstendömet Finland samt sigillet för senaten och ämbetsverken. Vid behandlingen av ärendet i senatens plenum rådde ovisshet om huruvida det nya sigillet skulle användas även av hovrätter, Alexandersuniversitet och andra verk, vilka redan hade egna sigill. Med beaktande av att insignierna i länsstyrelsernas, magistraternas, underdomstolarnas och kronofogdarnas sigill hade sin grund i landskapens, städernas och häradernas vapentecken beslöt senaten att hos generalguvernören anhålla om kejsrlik förklaring ”huruvida icke dessa äldre sigill i anseende till den historiska betydelse som med dem är förenad, borde för sagde verk äfven för framtiden bibehållas”. I maj samma år meddelade generalguvernören senaten att endast de verk som i sitt sigill hade dubbelörnen skulle utbyta örnen mot en ny, som motsvarade de fastställda nya ritningarna, medan övriga verk och föreningar fick behålla sina gamla sigill. Härefter sände kansliexpeditionen ett cirkulärbrev till ämbetsverken i landet med förfrågan om de i sitt sigill hade dubbelörnen eller ej samt med begäran om avtryck av samtliga förut begagnade sigill. I mars 1859 konstaterades i ekonomiedepartementet att inemot 300 sigillavtryck inkommit och att en stor del innehöll riksvapnet

¹⁴ Postdirektionens cirkulär 2.11.1852. *Författningssamlingen*, vol. 14, 1851–1852, s. 435.

¹⁵ Senaten till alla guvernörer 14.3.1848. *Samling af de till efterlefnad gällande Bref, Förklaringar och Föreskrifter etc. Femte Delen. Från och med år 1843 till och med 1851* (Kejsrliga brev), utg. af August Törnqvist (Helsingfors 1853), s. 217; jfr Postdirektionens cirkulär 4.4.1848. *Författningssamlingen*, vol. 12, 1847–1848, s. 91–92.

utan att förordnande därom meddelats. Detta ledde till att senaten beslöt att endast guvernörerna (d.v.s. länsstyrelserna) och de senaten underlydande administrativa ämbetsverk som tidigare haft sigill med det ryska riksvapnet och Finlands vapen på bröstet framgent borde begagna sådana sigill. När frågan om sigill för Nylands länsstyrelse och underlydande myndigheter aktualiserades i oktober 1858, förordnade senatens ekonomiedepartement att sigillen för kronofogdarna, häradsskrivarna och magasinsförvaltarna noggrant skulle överensstämma med beskrivningen i det ovan refererade cirkuläret från kansliexpeditionen år 1848.¹⁶

Efter behandlingen av sigillproblematiken i senaten 1858–1859 och några senatsbeslut under dessa år och ännu 1860, ser frågor rörande ämbetssigill ut att inte ha lett till mera vidlyftig behandling i senaten.¹⁷

Postverket och användningen av ämbetssigill hos myndigheterna

Det verkar som om bruket av ämbetssigill inte var obligatoriskt eller nödvändigt hos lägre myndigheter i storfurstendömet under de första årtiondena av 1800-talet. Detta kan man sluta sig till av de åtgärder som ändringarna i praxis rörande fribrevsrätt 1845 gav upphov till. Genom en kungörelse i mars nämnda år medförande ändringar och tillägg i de i Finland gällande postförfattningarna, skulle myndigheternas liksom även övriga därtill berättigade instansers postförsändelser, för att komma i åtnjutande av fribrevsrätt, förses med myndighetens ämbets- eller kronosigill som skulle ha en omskrift som angav vilket verk, samfund eller ämbetsman det var fråga om.¹⁸ Denna änd-

¹⁶ Detta stycke grundar sig på statsarkivarien Reinhold Hausens sammanställning av uppgifter i senatens pleni protokoll och ekonomiedepartementets protokoll samt i senatsakterna utan att originalhandlingarna i detta sammanhang konsulterats. Hausen, *Finlands Ämbetsverks och Myndigheters sigill angående* (not 11). De till senaten inkomna sigillavtrycken, av vilka en del är från 1700-talet, ingår synbarligen i Riksarkivets sigillsamling i asken ”Duppletter” som på inre sidan av locket har anteckningen ”Se No 216/21 BD 1858”, vilket är diarienummer på akten i fråga i ekonomiedepartementets serie av brevakter. Jfr även Westerlund, *Länsförvaltningen*, s. 230, 232.

¹⁷ Hausen, *Finlands Ämbetsverks och Myndigheters sigill angående*.

¹⁸ Kungörelse angående förändringar och tillägg uti de i Finland gällande postförfattningarna 25.3.1845, *Författningssamlingen*, vol. 11, 1845–1846, s. 18. – Senatens kansliexpedition beviljade dock 8.9.1845 ett flertal undantag från kravet att för fribrevsrätt använda ämbets- eller kronosigill. Till dessa undantag hörde bl.a. stads- och landsfiskalerna, kommissionslantmätnarna och extralantmätnarna, ordförandena i ägodelningsrätterna med undantag av ägodelningsrätten i Viborgs län. Bland undantagen fanns även ledamöter i och korrespondenter med lärda sällskap.

rade praxis gav under de följande åren upphov till anskaffning av sigill för ett antal myndigheter även om vissa tjänstemän och myndigheter fick dispens från kravet att använda sigill i fribreven. Flera cirkulär från postdirektören behandlade sådana ärenden. I december 1846 fick chefen för Saima kanalbyggnad fribrevsrätt och breven skulle förses med lämpligt ämbetssigill, medan lägre funktionärer vid kanalbygget fick begränsad fribrevsrätt utan sigill. I januari 1848 erhöll vicekanslern för Alexandersuniversitetet portofrihet, för vilket förutsattes ett fastställt ämbetssigill, och i maj samma år fick bergmästaren samma frihet, återigen med omnämnande av ämbetssigill. I förordningen om lantmäteriöverstyrelsen, ävenledes utfärdad i maj 1848, erhöll överstyrelsen samt lantmätarna fribrevsrätt, dock utan omnämnande av sigill. Redan tidigare i april samma år hade guvernörerna fått befallning att se till att för kronofogdar, häradsskrivare och magasinsförvaltare skulle för erhållandet av portofrihet framställas ämbetssigill, vilkas utförande behandlats ovan.¹⁹ När senaten i juni 1852 beviljade kronolänsmännen begränsad fribrevsrätt, fastställdes däremot uttryckligen att de för detta ändamål inte skulle förses med ämbets- eller kronosigill.²⁰

Stadgandena om att huvudregeln för åtnjutande av fribrevsrättighet eller portofrihet var att vederbörande instans hade ett ämbets- eller kronosigill upprepas i senare stadganden. Så var fallet i kungörelserna om fribrevsrätt 1871 och 1898, visserligen i vagare ordalag, samt i postordningen 1881.²¹ Till denna sistnämnda postordning hänvisas sedan upprepade gånger under de följande årtiondena.

Självständighetstiden

Efter att Finland blivit självständigt reformerades de finländska statliga och kyrkliga myndigheternas sigill- och stämpelsystem 1919 genom statsrådets beslut gällande ämbetsverkens sigill (FFS 156/1919). Alla sigill för statens ämbetsverk och myndigheter, till vilka även den evangelisk-lutherska kyrkans och den ortodoxa kyrkans myndigheter räknades, skulle fastställas av

¹⁹ Postdirektionens cirkulär 27.1.1848, 4.4.1848 och 2.5.1848 samt förordningen om lantmäteriöverstyrelsen 15.5.1848. *Författningssamlingen*, vol. 12, 1847–1848, s. 63, 91–92, 94, 119, 126, 129. – Även några lärda sällskap erhöll portofrihet under förutsättning att de hade sigill.

²⁰ Postdirektörens cirkulär 29.6.1852. *Författningssamlingen* vol. 14, 1851–1852,

²¹ Kungörelse om fribrevsrätt 31.12.1871, Postordningen 15.3.1881, Kungörelse 17.2.1898, *Finlands författningssamling (FFS)* 40/1871, s. 8, 10/1881, 82 § (s. 58), 12/1898.

statsrådet, d.v.s. regeringen. Myndigheter, i vilkas sigill det ryska riksvapnet (dubbelörnen) eller emblem och tecken kännetecknande det ryska väldet ingick, skulle skaffa sig nya sigill enligt de grunder som föreskrevs i beslutet. I fråga om emblemen var huvudregeln att Finlands vapen eller dess vapenbild, sådana de förekom på Gustav Vasas gravmonument, fick användas endast av statsrådet, statsrådets kansli, ministerierna, de högsta domstolarna, justitiekanslern, kanslern för Helsingfors universitet liksom även av statskontoret, Finlands Bank och dess kontor samt av rikets utrikeslegationer och konsulat. För övriga centrala myndigheters sigill skulle statsrådet fastställa särskilda emblem, vilka kunde användas även av de myndigheter som var underställda den centrala myndigheten. Länsstyrelsernas sigill skulle uppta respektive historiska landskaps vapen, och regionala och lokala statliga myndigheters sigill skulle i regel förse med respektive härads (eller landskaps) eller sockens/stads historiska vapen. Dessa principer har med vissa smärre justeringar bibehållits i senare författningar rörande sigill och stämplor från 1939 (FFS 19/1939) och 1985 (FFS 185/1985).

Det man fäster sig vid i dessa statsrådsbeslut är att vissa myndighetskategorier i sina sigill skulle ha ett vapen i en sköld, medan andra myndighetskategorier skulle ha endast en vapenbild eller annat emblem, underförstått utan sköld i sitt sigill.

Enligt statsrådsbeslutet av år 1919 använde de högsta myndigheterna, d.v.s. statsrådet och ministerierna, högsta domstolen, högsta förvaltningsdomstolen, justitiekansler, kansler för Helsingfors universitet och av de centrala ämbetsverken endast statskontoret i sina sigill vapenbild i Finlands vapen, alltså utan sköld och krona. Hela riksvapnet med sköld men utan krona skulle däremot användas i sigill för legationerna och konsulaten samt Finlands Bank och dess kontor. Med några undantag skulle sköld inte användas av ministerierna underlydande centrala ämbetsverk samt dem underställda myndigheter. Undantagen utgjordes förutom av de ovan nämnda sigillerna för legationerna och konsulaten, Finlands Bank och dess kontor också av de myndigheter som lydde under inrikesministeriet, med undantag av medicinalstyrelsen.

Alla regionala och lokala myndigheter under inrikesministeriet skulle i sina sigill använda regionala eller lokala vapen i sköld och med krona – om vapnet hade en sådan. Detta gällde för länsstyrelser, kronofogdar, häradskrivare och kronolänsmän samt för magistrater och ordningsrätter i städerna. Det har påpekats att ”häradsvapnen” i statsrådsbeslutet i själva verket har avsett häradssegnet – de finländska häraderna har under föregående århundraden

inte haft egna vapen, utan sigill med egna emblem. Efter 1919 kom dock alla i häraderna verksamma myndigheter att ha sigill med sköld.²²

Statsrådsbesluten från 1939 och 1985 medförde inga större ändringar i de principer för ämbetssigillen som formulerats 1919. Till kretsen av myndigheter som skulle använda vapenbilden i Finlands vapen utan sköld fogades 1939 republikens president och av de centrala ämbetsverken post- och telegrafstyrelsen samt 1985 försvarsmakten. Genom beslutet 1939 blev det däremot vederbörande ministerium som fick befogenheten att fastställa sigillen för de underlydande ämbetsverken och myndigheterna. Dessutom skulle utlåtande inbegäras av statsarkivet (nuvarande Riksarkivet), då det var fråga om fastställande av sigill i vilket som emblem ingick ”heraldiskt vapen eller vapenbild”. Genom statsrådsbeslutet 1985 utvidgades Riksarkivets kompetens såtillvida, att dess utlåtande skulle inhämtas då det i sigillet ingick ”ett emblem eller annat tecken än vederbörande myndighets namn”.

Den finska grundlagen genomgick 1999 en genomgripande förändring, som trädde i kraft år 2000. I grundlagen preciserades bl.a. förhållandet mellan olika typer av författningar. Det var inte längre möjligt att ge allmängiltiga generella föreskrifter för statliga och kyrkliga myndigheter med statsrådsbeslut, såsom fallet var i fråga om de föreskrifter som reglerade utformningen av de statliga myndigheternas sigill och stämplor. Grundlagsändringen medförde att statsrådets beslut om ämbetsverkens sigill (FFS 185/1985) måste ersättas av en lag. En arbetsgrupp tillsatt år 2000 av statsrådets kansli, i vilken Riksarkivet var företrätt, lämnade följande år sitt förslag till ny lag om sigill och stämplor (Sinettityöryhmän muistio [Sigillarbetsgruppens promemoria], Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 2001/12). Arbetsgruppens förslag innebar inte någon radikal ändring i fråga om emblemen i stämplorna. Sålunda förbehölls Finlands vapens emblem liksom tidigare, med smärre undantag, de högsta myndigheterna såsom ministerier, de högsta domstolarna, justitiekansler och kansler för Helsingfors universitet. Det var dock först i början av år 2009 som lagen om myndigheters sigill och stämplor (FFS 19/2009) gavs efter ny beredning i statsrådets kansli – stadganden om de kyrkliga myndigheternas sigill ingick inte längre i denna lag. Detaljerade föreskrifter ingår i statsrådets förordning om statliga myndigheters sigill och

²² A.W. Rancken, ”Vapen för Finlands städer”, *Finskt Museum* 40 (1933), s. 33; idem, ”De nya sigillen för häraderna och kronolänsmansdistrikten”, *Finskt Museum* 41 (1934), s. 32–44.

stämplar (FFS 346/2009). Den nya lagstiftningen trädde i kraft den 1 juni 2009.

Den nya lagen om myndigheters sigill och stämplor medför betydande förändringar jämfört med tidigare föreskrifter. Lagen berättigar generellt de statliga myndigheterna att ha riksvapnets emblem i sina sigill och stämplor, vilket radikalt avviker från de principer som hittills gällt för statliga sigill och stämplor. Myndigheterna berättigas dock att i stället för riksvapnets emblem ha andra fastställda emblem i sina sigill och stämplor. Följande myndigheter är dock förpliktade att ha riksvapnets emblem i sina sigill och stämplor: republikens president och republikens presidents kansli, statsrådet, ministerierna, justitiekanslern i statsrådet och justitiekanslersämbetet, högsta domstolen och högsta förvaltningsdomstolen, riksåklagaren och riksåklagarämbetet, kanslern för Helsingfors universitet, Finlands Bank, försvarsmakten och gränsbevakningsväsendet samt Finlands beskickningar i utlandet. Lagen gäller dock inte sådana sigill och stämplor som används med stöd av internationella överenskommelser som är bindande för finska staten eller med iakttagande av vedertagen internationell praxis.

I vissa avseenden medför lagen inga ändringar i tidigare föreskrifter. Huvudregeln i den nya lagen, liksom i statsrådets beslut av år 1985, är att varje ministerium fastställer sina egna samt dem underställda myndigheternas sigill och stämplor, men vissa undantag från denna regel förekommer. Innan ett sigill eller en stämpel som innehåller ”en bild eller andra tecken än myndighetens namn eller dess förkortning” fastställs, skall Riksarkivets utlåtande begäras i ärendet. Dessa utlåtanden bereds av Riksarkivets heraldiska nämnd. Riksarkivet berättigas även att ta till vara material som använts för framställning av sådana sigill och stämplor som tagits ur bruk.

Statsrådets förordning om statliga myndigheters sigill och stämplor innehåller detaljerade föreskrifter om sigillens och stämplornas form och färg, storleken på olika myndighetskategoriernas sigill och stämplor samt om textens typsnitt och placering i randfältet.

GRANSKNINGAR

Bokband, bokbindare och bibliografi i Finland

Anna Perälä, *Vackert, vittert, lärt. Jarl Pousars boksamling*, 276 s., ill., Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2010.

År 1998 donerade bibliotekarien Jarl Pousar ca 2 500 volymer ur sin privata boksamling till Svenska litteratursällskapet i Finland. Den donerade samlingens tema är bokband, i synnerhet förlagsband i klot från 1800-talet, men även andra bandtyper och utgåvor från andra tider, främst 1900-talet, är representerade. Drygt 900 volymer är finländska, resterande omfattar främst böcker från Sverige, Tyskland, Danmark, Frankrike och Storbritannien. Donationen rymmer också runt 15 hyllmeter referenslitteratur, huvudsakligen med inriktning på bokväsen. År 2000 inledde Svenska litteratursällskapet arbetet med att upprätta en kombinerad katalog och databas över samlingen där de vanliga bibliografiska uppgifterna kompletteras med bilder på band, försättspapper, omslag, titelblad och frontespiser. Databasen är tillgänglig på Litteratursällskapets hemsida. Ansvarig för katalogiseringen var Anna Perälä som också skrivit boken *Vackert, vittert, lärt. Jarl Pousars boksamling* utgiven av Svenska litteratursällskapet 2010 och fint formgiven av Antti Pokela.

Utgångspunkten för boken, Pousars donation, har inneburit en stor utmaning för författaren. Donatorn bör visas tillbörlig tacksamhet, fenomenet samlande och samlare skall kommenteras och bokbanden och deras historia behandlas, både med hänsyn till samlingens exemplar och till den generella bandhistorien. Eftersom samlingens böcker spänner över flera århundraden – även om endast åtta procent av dem är utgivna före 1800 – och en mängd olika bandformer är det ett omfattande och varierat material som skall gås igenom. Forskaren Peräläs erfarenhet av att handskas med stora material, inte minst i arbetet med *Suomen typografien atlas* (2000), har kommit väl till pass och givit ett intressant resultat inte minst i bokens längsta och avslutande kapitel ”Bokband från Finland”. Det kapitlet omfattar med sina dryga 100 sidor nästan hälften av brödtexten och det är i första hand här Peräläs forskningsinsats ligger. De föregående kapitlen, sex till antalet, bjuder på blandade smakprov ur samlingen och syftar sammantagna till att forma en översikt över bokbandshistorien utifrån rubriker som ”Från handbundna böcker till förlagsband”, ”Pärmar i pergament och skinn” och ”Klädd i siden, sammet och klot”.

I bokens första sex kapitel är perspektivet mer ambivalent än i det avslutande kapitlet. Som titeln på boken antyder präglas arbetet i hög grad av ett bibliofilt perspektiv. Boken betraktas ofta ur samlarens synvinkel där det sköna, rara och gärna lite kuriösa spelar en viktig roll, samtidigt som det rent estetiska skall förlänas ett förmodat större djup av vittherhet och lärdom, d.v.s. av innehållet i den text pärmarna omsluter. Bibliofili påminner i vissa avseenden om frimureri. Det är inte sällan en homosocial och självförhärli-gande verksamhet där ekonomiska och estetiska värden hela tiden korsas, där samlarna som små barn sitter och klistrar in sina exlibris i böckerna och där ”käre broder” är den vanliga tilltalsformen vilket ett citerat brev från Sten G. Lindberg till Jarl Pousar ger en komisk illustration av (s. 21). Det hade varit fördelaktigt om Perälä trots omständigheterna intagit en mera distanserad hållning till den ganska inskränkta boksamlarkulturen, men i stället sätter det inledande kapitlet om samlaren Pousar en ton som ger återklang i de följande fem. Provenienser och biografiska utläggningar om enskilda exemplars olika ägare ges stort utrymme, och det är ganska gott om värderande utsagor och traditionella smakomdömen såsom att barockens uttryck var ”överdrivna” (s. 111) eller att asymmetrisk bokbandsdekor (eller ”osymmetriskt” som Perälä skriver) mot slutet av 1800-talet ofta blev ”ett självändamål som körde över andra estetiska krav” (s. 123). Vilka dessa ”estetiska krav” skulle vara är out-talad men det torde varken röra sig om Pousars, som ju främst samlade på dekorerade klotband där det sena 1800-talets eklektiska formspråk frikostigt breder ut sig, och heller inte om alla de bokköpare vars efterfrågan var grun-den till att banden producerades i allt större upplagor.

Ambivalensen gäller också bokens tilltänkta publik. Det avslutande ka-pitlets detaljrika forskningsresultat kan främst intressera den lilla krets som söker uppgifter om finländska bokbindare under 1800-talet och 1900-talets första decennier medan de föregående kapitlen ger en populärvetenskaplig översikt över bokbandens historia som kan intressera en bredare publik, men som i flera avseenden saknar den stringens som ett vetenskapligt arbete kräver när det gäller terminologi, akribi och vissa sakuppgifter. Jag återkommer till detta med konkreta exempel.

Kapitel 2, ”Från handbundna böcker till förlagsband”, behandlar bok-bandets förändringshistoria. Böcker ur Pousars samling lyfts fram och får tjäna som exempel på företeelser såsom medeltida band tillverkade i kloster, signerade privatband samt premoderna och industriella förlagsband. Perälä diskuterar viktiga frågor om relationen mellan olika yrkesgrupper, betydelsen av skräväsendet och privilegieordningar samt industrialiseringens effekter på bokbinderiet. I kapitel 3, ”Pärmar i pergament och skinn”, kapitel 4, ”Papper – inte enbart för text” och kapitel 5, ”Klädd i siden, sammet och klot” utgör bokpärmens överdragsmaterial utgångspunkten för framställningen. De olika materialens karaktäristiska egenskaper och användningsområden beskrivs och sätts i större eller mindre omfattning in i sina historiska sam-manhang. I synnerhet papperskapitlet väcker intresse och ger med sitt väldis-

ponerade upplägg en god överblick över materialets många möjligheter för såväl överdrag som försättspapper. Här störs heller inte författarens – eller läsarens – koncentration av lika många utflykter till provenienskuriosa och andra sidospår som i andra avsnitt i boken. Sådana sidospår kan förvisso ibland vara av intresse, men i *Vackert, vittert, lärt* utgör de huvudsakligen ett problematiskt inslag eftersom de bidrar till det något splittrade fokus som präglar boken. Ambitionen att täcka in de viktigaste delarna av bokbandshistorien och samtidigt lyfta fram Pousarsamlingens enskilda exemplar, samlaren Pousar och utvalda böckers litterära innehåll och/eller proveniens, inkluderande vissa tidiga ägares släktförhållanden i flera led, skapar helt enkelt en viss oreda. Framför allt drar det bort uppmärksamheten från själva bokbanden och från frågor kring deras betydelse och sociala kontext i vidare mening, vilka man gärna hade sett utvecklade i betydligt högre grad än vad som är fallet.

Kanske kan den vittfamnande ambitionen också förklara vissa svagheter och felaktigheter. Perälä har arbetat med ett omfattande referensmaterial, men på många ställen saknar jag tydliga hänvisningar, exempelvis för den mycket komprimerade redogörelsen för partibokbinderiets framväxt på sidorna 49–51, där det för övrigt också felaktigt står att den franske bokbindaren Engel öppnade fabrik i Dijon 1838, i avsnittet om förekomsten av olika bandtyper på sidan 56 och 81, i raderna på sid 63 om att de tidigaste tryckta böckerna hade stora format p.g.a. att man inte kunde göra små typer, vilket är ett märkligt argument, och i stycket om dekorstilar på sidorna 111 och 120–122. En ordentlig forskningsöversikt hade också varit på sin plats i ett arbete av detta slag. En del referenser är mycket föråldrade. Perälä hänvisar exempelvis till Michael Sadleir som på 1930-talet menade att förläggarna som gav ut sina böcker i enkla pappersband knappast skulle ha lagt pengar på tryckning av titeletiketter om inte pappersomslaget eller pappersbandet var avsett som ett permanent band. Argumentet håller knappast om man betänker att de häftesutgivna serierna, som ju var uttalat menade att bindas ihop till böcker, ofta hade omslag med såväl titlar som ramverk och vinjetter. Samma källa uppges för den tveksamma uppgiften om att svart färg var vanlig på klotband redan på 1840-talet.

Det sjätte kapitlet, ”Från ornamentala till illustrativa bokband”, följer det tidigare upplägget där kapitlets motiv, att beskriva dekorstilar, blandas med utläggningar om proveniensen för enskilda exemplar ur samlingen. Bitvis dominerar det senare, men även när stilfrågorna står i centrum torde det för den allmänt intresserade läsaren vara relativt svårt att göra sig en klar bild av vad som utgör banddekorens övergripande tendenser, vad som är eget för de diskuterade banden och vad som är författarens personliga avvägningar. Vad ska man exempelvis tillgodogöra sig i ett stycke som följande: ”På franska bokband förenades kring sekelskiftet 1800 och framåt klassicismen och empiren med andra för franska bokbindare säregna drag. Exempelvis har Molières samlade verk från 1804 i sex volymer heltäckande dekor, men nät-

mönstret innanför de guldpresade ramarna är i blindtryck. [...] En del av klassicismens motiv såsom meandrar och palmetter behöll sin popularitet genom hela 1800-talet – men ofta i samband med dekorer av helt annat slag så att helheten i våra ögon knappast framstår som lyckad” (s. 117f), och vilket ”vi” är det tal om? Perälä gör en del ansatser att contextualisera dekorfrågorna och även i detta kapitel hade jag önskat att hon vidareutvecklat sådana resonemang i stället för att lägga vikt vid detaljer av biografiskt och annat slag eller att ständigt referera till exemplar ur samlingarna, vilket med fördel hade kunnat göras i bildtexterna. Texten hade också tjänat på att rensas från ord som ”yppig”, ”sirlig”, ”lätsinnig” och liknande vilket för tankarna till mossiga artiklar i bibliofila tidskrifter från 1940- och 1950-talen.

Bokens största betydelse ligger i det kapitel som heter ”Bokband från Finland”. Här har Perälä gjort omfattande efterforskningar kring det finländska bokbinderiets historia och hon kan bl.a. visa vilka aktörer som dominerade under olika tider, var de skaffade material, vilka förläggare de arbetade för och mycket annat. Det är såvitt jag förstår i stor utsträckning ny kunskap som tas fram här, och det är mycket värdefullt. Kapitlet borde dock snarare ha hetat ”Bokbindare från Finland” för det är bokbindarna och inte banden som står i centrum. Perälä tar sig fram via det biografiska, vilket bitvis ger kapitlet en nästan katalogartad karaktär med uppräknningar av namn och årtal. Bokbanden framträder i relation till den för tillfället diskuterade bokbindaren som verkade under en längre eller kortare tidsperiod och detta medför att bokbandens kronologi blir något sönderhackad med många oscillationer mellan decennierna. En annorlunda disposition hade sannolikt främjat förståelsen för den historiska förändringsprocess som dessa enskilda individer var exponenter för, men hade samtidigt varit svår att förena med redovisningen av de grundläggande resultat Perälä presenterar här och som tecknar en viktig och intressant del av Finlands bokkulturella historia.

Sammantaget menar jag att Peräläs berättelse om Pousars samling och dess relation till bokbandshistorien huvudsakligen är både trevlig och intressant läsning. Avvägningarna mellan bokhistoriska, biografiska och bibliofila perspektiv har medfört en viss komplikation, men för den som inte är satt att närgranska boken är jag övertygad om att den välskrivna texten kan ge mycket nöje.

Kristina Lundblad

Synd, brott och botgörrelse: sammhällelig kontroll på medeltiden

Kirsi Salonen, *Synti ja sovitus, rikos ja rangaistus: suomalaisten rikkomuksista keskiajalla* [Synd och botgörrelse, brott och straff: finländares förbrytelser på medeltiden], 337 s., ill, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2009.

Docent Kirsi Salonen har gjort ett anmärkningsvärt forskningsarbete, särskilt gällande det heliga penitentariatet. Penitentariatet var den högsta påvliga myndigheten inom själavården och hörde till den Romerska kurian som på medeltiden tog form i Vatikanen. I den nu recenserade boken drar Salonen nytta av sin forskning i penitentariatet och utvidgar sin granskning såväl till finländares synder på medeltiden som till deras brott.

Enligt min tolkning eftersträvar Salonen att presentera en heltäckande presentation av ämnet. Som bekant fungerade den medeltida kontrollen i tre sektorer. Förutom det världsliga domstolsväsendet fanns kyrkans egna domstolar (*forum externum*). Därutöver likställdes biktstolen och det system av själavård som utvecklats runt den (*forum internum*) med domstolarna. Kyrkans system var före sin tid med tanke på att kyrkans *forum externum* redan tidigt var hierarkiskt organiserat: nedersta steget var biskopens domstol, varifrån man ofta överklagade till ärkebiskopsdomstolen och ända upp till den påvliga högsta domstolen, *Rota Romana*. Beträffande själavården kan vi inte på samma sätt tala om hierarkiskt organiserade domstolar, men det heliga penitentariatet använde hur som helst den högsta auktoriteten i dessa frågor. I vissa fall måste man ansöka om dispens och om syndernas förlåtelse uttryckligen hos penitentariatet. Salonen har i sin avhandling studerat äskanden från Uppsala kyrkoprovins till det heliga penitentariatet.

Som väntat är Salonens sakkännedom som starkast i de avsnitt som berör penitentariatet. För läsaren presenteras i detalj de ansökningar som anlände till Rom från det område som i dag är Finland. Betoningen är rentav förgärligt stark, när man beaktar själavårdens och särskilt dess högre grad av betydelse i den medeltida kontrollutövningen. Trots att själavården behandlas utförligt, saknar läsaren information om hur penitentariatets lösningar slutligen förhöll sig till den världsliga rättskipningens beslut. Möjligen är arkivmaterialet inte tillräckligt för att svara på denna fråga utan det skulle därutöver behövas juridisk doktrin från senmedeltiden för att utreda problemet.

Från egentliga kyrkliga domstolar i medeltida Finland är det svårt att få ut särskilt mycket p.g.a. att det finns så litet källmaterial. Salonen har gjort ett gott arbete om dessa och lyckas på ett bra sätt belysa den kyrkliga kontrollen. Det samma kan man inte säga om presentationen av den världsliga kontrollen. Problemet är ganska traditionellt och rör läran om rättskällor. Inom rättshistorien har det redan länge varit bekant att man inte kan läsa

medeltida (och inte heller tidigmodern) lagstiftning som om det vore frågan om modern lagstiftning. Medeltida landskaps- och landslagar återspeglar lagstiftarens strävanden och förhoppningar samt medeltida sedvanerätt, men det är fel att tolka dem som en återspeglning av medeltida rätt på samma sätt som vi kan tänka oss tolka modern lagstiftning. Detta är av central betydelse och berör i synnerhet all lagstiftning fram till 1800-talet. En bra bild av de diskussioner som förts inom rättshistorien sedan 1970-talet fås t.ex. i tidningen *Rechtsgeschichte* (2010:10). Jag repeterar här några omständigheter som hänför sig till tematiken.

För 1800-talets rättspositivism var det utmärkande att den skrivna lagen blev den mest centrala och dominerande rättskällan. Vid samma tid började rättshistorien, som nyligen blivit en självständig vetenskapsgren, förverkliga sitt egna positivistiska program och rättshistoria skrevs uttryckligen som den skrivna lagens historia. Enligt dagens uppfattning representerade positivismen dock inte det rättsläge som var rådande före 1800-talet. I den tidigmoderna och medeltida läran om rättskällor bildade normerna inte ett slutet system. Det rättsliga beslutsfattandet var inte heller ett substimerande av rättsfakta under rättsliga meningar. Detta råder det inget tvivel om inom fältet. Vissa rättshistoriker, som t.ex. senast österrikaren Martin Pilch, går ännu längre och anser den medeltida, i första hand orala, rättspraxisen inte överhuvudtaget vara normativ, utan ser att rätten vid varje rättsanvändningstillfälle skapades på nytt. Detta är dock en mer kontroversiell fråga.

Är det här frågan om en rättshistorikers behov av att hävda sig och att klyva hårstrån i en självklar sak? Inte alls, utan det är frågan om en grundläggande sak. Den rättspositivism som framträder i Salonens text är ett modernt sätt att betrakta rätten på, men den har inte mycket att göra med den medeltida, orala rättskulturens rättsuppfattning. I den orala rättskulturen löstes ärenden från fall till fall, kasuistiskt. Normativa element söktes förutom i den skrivna lagen i rättsvanor, religion och andra traditioner. Den kyrkliga kanoniska lagen representerade redan en ny fas, den skrivna lagens, i vilken man började närma sig den moderna rättsuppfattningen. Fastän den skrivna lagens ställning under den moderna tiden stegvis stärktes även inom världlig rätt, bevarade kasuismen sin ställning ända fram till 1800-talet. De tryckta häradsrätternas protokoll eller t.ex. Rudolf Thunanders verk om hovrätten på 1600-talet är bra exempel på detta. Självklart agerade man i många fall på det sätt som lagen föreskrev. Om man gjorde det för att lagen föreskrev så eller för att lagen följde allmän praxis, är en annan fråga. Som många undersökningar allt sedan Pentti Renvall har visat, var de olärda nämndemännen vid häradsrätterna tvungna att ta tingsfolkets åsikter i beaktande. Det var snarare undantag att man följde lagens ord. Ärenden löstes utanför domstolarna ännu på 1600-talet ända upp till hovrättsnivå, vilket t.ex. Heikki Ylikangas och Petri Karonen har visat. De ärenden som togs upp vid domstolarna och som löstes där lagenligt representerar inte nära på hela bilden av rättsskipningen.

Frågan kompliceras också av att svensk rättspraxis enligt min egen åsikt skilde sig från den lärda europeiska rätten, *ius commune*. Till skillnad från t.ex. Frankrike och Heliga romerska riket av tysk nation fanns det i Sverige märkbart färre konkurrerande rättskällor. Här saknades en stark stads- och feodalrätt, och det fanns endast en handfull lärda i den romerska rätten. Av detta följde att det fanns mera rum för den skrivna lagen, vilket ändå inte innebär att man läste lagboken på samma sätt som i en modern tingsrätt. Största delen av dem som deltog i rättsanvändningen kunde inte läsa överhuvudtaget. Fastän den skrivna lagens position skulle ha varit starkare i Sverige än på andra ställen är det helt säkert att lagen inte betraktades som bindande i lika mån som under den positivistiska tidsperioden fr.o.m. 1800-talet. Salonens presentation kunde här ha dragit nytta av den nuförtiden rika internationella komparativa forskningen. Med hjälp av den skulle det ha framkommit på vilket sätt "Finland" och Sverige var annorlunda än den övriga västvärlden. Uppmärksamheten skulle ha fästs vid skillnader i rättsanvändningens yrkesmässighet och vid t.ex. hur lite stads-, handels- och feodalrätt det fanns på de nordliga breddgraderna. På detta sätt hade man kommit åt "våra" särdrag.

Salonen deltar trots allt inte i dessa diskussioner utan använder ett tiotal sidor av sin bok till att översätta landslagar så gott som paragraf för paragraf utan att knappt göra någon syntes av dem eller att fundera över lagens ställning i helheten av medeltida rättsanvändning. De av Salonen presenterade protokollen från Stockholms råd bevisar inte heller att rättsanvändningen i Sverige (eller i det som i dag är Finland) skulle motsvara den moderna. Som Salonen själv noterar dömde man inte alltid till det av lagen föreskrivna straffet, och alla paragrafer tycks inte ha tillämpats.

Speciellt är också hur Salonen rekonstruerar "finländares" brott på basis av Stockholms råds domar. Till detta hänför sig två problem, båda kriminologiska till sin karaktär. För det första syns inte all brottslighet i domstolsprotokollen, utan endast de dåd som man ville kontrollera. Frågan gäller också vem som råkade åka fast: det finns inte fog att misstänka att dold brottslighet enbart skulle vara ett problem för modern brottsforskning. Allt detta ligger som grund för den moderna kriminologin, som också gäller för medeltiden *mutatis mutandis*, och kanske t.o.m. ännu starkare p.g.a. den tidens svagare offentliga kontrollmaskineri. Salonen hänvisar också själv till detta då hon konstaterar att enbart vissa fall finns i rådets protokoll. Det är bara slutsatsen som blir bristfällig.

Ett annat problem är att Salonen drar slutsatser på basis av domarna i Stockholms råd uttryckligen rörande "finländares" brottslighet. I Stockholm dömdes, som Salonen konstaterar, finländare som hade gjort sig skyldiga till brott där. I vissa fall var målsäganden tydligen stockholmare varför ärendet behandlades i Stockholm. Det är ändå uppenbart att de som kom till Stockholm inte representerade något typiskt urval av befolkningen i den östra riksdelen och inte heller av dess brottslighet.

Också utredningen av finländares brottslighet framskrider mycket detaljerat, från ett fall till ett annat. Framställningen är tidvis aningen långrandig och skulle ha varit förtjänt av synteser, analyser och t.ex. internationell jämförelse som stöd. Genom dem skulle man oundvikligen ha kommit till frågan hur och varför Sverige och dess östra riksdel skilde sig från den övriga västvärlden.

Min sista kritiska anmärkning rör Salonens begreppsanvändning. Skribenten är inte noggrann gällande den för verket centrala terminologin. Hur medvetet detta är framkommer inte i boken. Förfarandet kunde försvaras med att den medeltida begreppsapparaten i sig själv var vacklande – t.ex. användes begreppen synd (*peccatum*) och brott (*crimen, delictum*) ibland som synonyma, och ibland inte. Trots det är det svårt att förstå nyttan av att förseelse, brott och förbrytelse ges samma betydelse i Salonens studie. Rättshistorikern måste oundvikligen i sitt arbete använda moderna termer, som har sina egna betydelser i nutiden. I finländsk rättsterminologi är brott ett allmänbegrepp med vilket Salonen genomgående skulle ha klarat sig. ”Förseelse” tyder i det allmänna språkbruket på mildare gärningar och lämpar sig dåligt för t.ex. brott mot liv. För juristläsaren är det onekligen problematiskt att det gällande medeltiden talas om rättssystem (i stället för rättsordning). Kanske detta speglar problemet med den tidigare beskrivna positivismen: man ser det medeltida normverket som ett system enligt nuvarande modell. Också termerna förordning och stadgande blandas ihop, vilket dock är ett mindre problem.

Om redigeringsarbetet måste man säga att förläggaren inte verkar ha satsat särskilt mycket på det. Det kryllar av skrivfel i boken.

De kritiska anmärkningarna till trots kan man se Salonens bok som ett öppnande inlägg. Den ger en mångsidig bild av medeltida rätt och grundar sig på ett omfattande arbete med källorna, delvis sådant som kräver betydande sakkännedom och stor möda för att insamlas. Som sådan är boken en prestation och en god utgångspunkt för vidare forskning.

Heikki Pihlajamäki

Beskattning, växelverkan och maktstat i 1600-talets Sverige

Antti Kujala, *Kruunu, aateli ja talonpojat 1630–1713. Verot, vuokrat ja valtasubteet* [Kronan, adeln och bönderna 1630–1713. Skatter, räntor och maktförhållanden], 138 s., Omakustanne, Helsinki 2010.

År 2003 utgav Finska Litteratursällskapet Antti Kujalas bok *The Crown, the Nobility and the Peasants 1630–1713* (Studia Historica 69). *Kruunu, aateli ja talonpojat* är det ursprungliga och oförändrade manuskriptet till denna publikation. Författaren anger att hans syfte har varit bl.a. att klargöra de utvecklade beskattningstermerna och beskattningssystemet under den aktuella perioden. De ursprungligen svenska begreppen, som till viss del också var svåra att förstå för samtiden, är inte lätta att översätta ens till finska. Verkligt besvärligt blir det då man försöker översätta dem till engelska. Därför lönar det sig att läsa Kujalas två böcker parallellt. Den engelska versionen är emellertid mer informativ eftersom den innehåller en del scheman och kartor som saknas i den finskspråkiga boken.

Det är svårt för mig som recensent att utvärdera den bok som utkom 2010 och vars forskningsdiskussion *de facto* avslutas vid millennieskiftet. Kujala redogör för många kända forskares uppfattningar om statsbygge och statsbyggande (bl.a. Anderson, Porsnev, Gurevitj, Nilsson, Lindegren, Tilly, Ylikangas, Österberg, Villstrand, Katajala, Scott, Moore, Brunner, Rösiner, Reinholdsson, Englund och Vlastos). Författaren hade kunnat ta tydligare ställning till denna forskning. Detta hade varit möjligt genom att komprimera ”förordet”, som saknar referenser och innehåller rätt så starka ställningstaganden, till en egentlig inledning. Kujala konstaterar att man borde förena de växelverkans- och makt- eller militärstatsperspektiv som tidigare ställts mot varandra i finländsk och svensk forskning. Då verket ursprungligen skrevs hade sådana synpunkter redan förts fram, och dessutom hade man utvecklat t.ex. begreppet politisk kultur, som inte får särskilt stor uppmärksamhet i boken.

Antti Kujala konstaterar alldeles riktigt att de tolkningar i svensk och finländsk forskning som betonar växelverkan mellan överhet och underlydande framför allt grundar sig på iakttagelser som gjorts på basis av det rättsliga systemet. Men ända fram till 1600-talet behandlade man på tingen också – och ofta framför allt – beskattningen på lokal nivå. Det här framgår bl.a. av Eva Österbergs avhandling¹ – Österberg är den som har utvecklat det s.k. interaktionsperspektivet. Kujala lyfter inte fram beskattningen som ett

¹ Eva Österberg, *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget* (Lund 1971).

forskningsproblem, och då han behandlar beskattningen under tidsperioden hänvisar han inte utöver sig själv egentligen till någon annan än Kurt Ågrens klassiska verk *Adelns bönder och kronans* (1964).

Frågeställningen, presentationen av källmaterialet och metoderna samt avgränsningen av uppgiften behandlas mycket kortfattat. Kujala fokuserar främst på (1) (recensentens numrering) ”Oliko siis talonpoika pelkkä aateli-sen isännän tai keskitetyn valtion vallankäytön voimaton objekti vai pystyikö hän osaltaan vaikuttamaan tämän vallankäytön muotoihin ja edistämään näin omaa asemaansa?”² (s. 11) och (2) ”Tässä kirjassa tutkitaan, päतिकö tämä vastavuoroisuus myös aatelin ja heidän alustalaisensa suhteisiin ja missä sen rajat 1600-luvun yhteiskunnassa kulkivat”³ (s. 19).

Kujalas undersökningsområde utgörs i princip av hela den finländska delen av det svenska riket, men västra och södra Finland får särskild uppmärksamhet, framför allt Nylands och Tavastehus län samt Åbo och Björneborgs län. I praktiken varierar undersökningsområdet beroende på vilket problem som studeras. Författaren går egentligen inte in på exempelvis skillnader mellan olika områden eller lokala ”dialogkulturer”, men bedömer att beskattningen i den västra riksdelen bättre motsvarade böndernas faktiska bärkraft än i Finland.

I översikten över beskattningssystemet presenteras grunderna för beskattningen under stormaktstiden. Verket hade redan från början behövt en täckande och systematisk översikt över beskattningens ”synliga” och ”osynliga” faktorer. Genom att uppmärksamma olika skatteförmåner, möjligheter till extrainkomster eller skatteflykt hade man genast öppnat upp ett bredare perspektiv på tematiken. I kapitlet ”Autiotilat ja talonpoikien selviytymisstrategiat” (”Ödegårdarna och böndernas överlevnadsstrategier”) (s. 61–70) visar Kujala på ett övertygande sätt att man på basis av räkenskapsböckerna inte kan dra direkta slutsatser om hur sträng beskattningen var eller hurdana livsvillkoren var. Han konstaterar också att adeln grundade säterier ”osittain vain verojen minimoimiseksi” (”delvis bara för att minimera skatterna”) (s. 23). Detta bekräftar den iakttagelse som gjorts av Sven A. Nilsson, som lade grunden för militärstatsperspektivet. Nilsson noterade att grunden för adelns privilegier och ekonomi började uppluckras uttryckligen av skattemässiga orsaker redan långt före den stora reduktionen.⁴ På så vis blir det också lättare att förstå de eventuella ”gränserna” för växelverkan mellan adeln och bönderna. Då man studerar stormaktstidens samhälle borde kriget ingå som en

² ”Var bonden alltså bara ett maktlöst objekt för sin adlige husbonde eller för den centraliserade statens maktutövning eller kunde han påverka formerna för maktutövningen och på så vis stärka sin egen ställning?”

³ ”I den här boken undersöks huruvida denna dialog också gällde relationerna mellan adeln och deras underlydande och var gränserna för den gick i 1600-talets samhälle.”

⁴ Sven A. Nilsson, ’Reduktion eller kontribution. Alternativ inom 1600-talets svenska finanspolitik’, *Scandia* 24 (1958:1).

central och allmän kontext (se t.ex. en överblick över temat i Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*, 1999, tredje upplagan 2008).

Författaren lyfter fram flera flagranta exempel på att adeln missbrukade sin ställning och ibland rentav nedtrampade böndernas rättigheter. Ett av de värre exemplen representeras av rikets högsta judiciella myndighet, den i Finland högt respekterade drotsen Per Brahe. För dem som är insatta i perioden kommer hans övertramp inte som någon överraskning, även om han som en skicklig konstruktör av sitt eftermäle länge har haft ett gott rykte.

Genom sin ställning var Per Brahe på sätt och vis oantastlig i 1600-talets samhälle. Det betyder ändå inte alls att ett skamlöst onyttjande av bönderna skulle ha varit vardag överallt eller att det kunde fortgå på obestämd tid. Ojämligheten i ståndssamhället och de för eftervärlden så uppenbara orättvisorna är ändå obestridliga fakta. Men böndernas situation var inte hopplös. T.ex. försökte Carl Gustaf Wrangel, som ägde Bjärnä eller Näsegårds ladugård, med hjälp av sin oduglige fogdes hjälp fördubbla böndernas skyldighet att utföra dagsverken till hela fyra dagar i veckan. Kujala är inkonsekvent i sin granskning av de här fallen. Enligt honom hade böndernas klagomål inledningsvis ingen betydelse, men till slut, då fogden fick lämna sin befattning, var en av orsakerna just att bönderna tagit kontakt direkt med greven. I texten finns en del värderande uttryck: t.ex. då Kujala diskuterar effekten av böndernas metoder skriver han: "[---] on *pakko* tunnustaa, että painostuksella säestetty valitustie ("kreiveissä käynti") oli talonpojille kaikkea muuta kuin hyödytöntä puuhaa."⁵ (s. 40, recensentens kursivering.)

Den världsliga överheten gick långt ifrån alltid med på att ens höga adelsmän skulle få slå ned böndernas motstånd i ekonomiska frågor. Adeln hade naturligtvis genom sina privilegier och bl.a. den tidigare nämnda rätten att grunda säterier en betydande fördel i jämförelse med de andra samhällsgrupperna.

Bristen på arbetskraft i krigstid är en viktig förklaring till många av de konflikter och utdragna processer som Kujala tar upp. Konflikterna tillspetsades t.ex. i det redan tidigare rätt så grundligt undersökta Björneborgs grevskap, på Jockis gård, i många grevskap och friherredömen i Österbotten samt i Elimä. Kujala granskar flera intressanta fall, men diskuterar egentligen inte på vilka kriterier han valt dem. Dessutom gör "slutförandet" av processer som omfattar flera generationer att den röda tråden i argumentationen bryts, och dessutom blir den systematiska jämförelsen mellan olika typer av dialoger och mellan olika förläningar ofullständig.

I kapitlet "Talonpojat kruunun veronmaksajina Kaarle XI:n aikana" ("Bönderna som skattebetalare under Karl XI:s tid") behandlas sådana problem som övergången till envælde och den stora reduktionen orsakade på

⁵ "[---] det *måste* erkännas att den med påtryckningar kantade besvärsvägen ("kreiveissä käynti") var allt annat än en onyttig sysselsättning för bönderna."

lokalplanet. Karl XI:s hårda linje då det gällde att driva in skatter till kronan har visserligen varit känd redan tidigare. En enväldig kung, som dessutom lyckades hålla sitt rike utanför krig längre än någon av sina föregångare under 1600-talet, behövde inte gå i dialog med sina undersåtar på samma sätt som tidigare. Det var uppenbart att den politiska kulturen hade förändrats. Trots det varierade också Karl XI:s ståndpunkt i skattefrågor kraftigt. Som ett exempel kan nämnas förhållningssättet till de skatterestantier som genom stora reduktionen hade förts över från adeln till kronan under nödåren på 1690-talet. I bakgrunden fanns såväl en befolkningskatastrof som ett behov av att etablera indelningsverket som ett fungerande system. Antti Kujala ställer också betydelsen av dessa s.k. kronorestantier i relation: trots alla svårigheter räckte skatteintäkterna till att upprätthålla de grundläggande funktionerna på länsnivå. Så var det fortfarande under stora nordiska kriget åtminstone i Åbo och Björneborgs län. Kujala drar inga slutsatser angående hela undersökningsperioden, eftersom det i boken inte ingår något egentligt konkluderande kapitel.

Petri Karonen

Lantmäteriets samhälleliga betydelse

Mikko Huhtamies, *Maan mitta. Maanmittauksen historia Suomessa 1633–2008* [Mättet på landet. Lantmäteriets historia i Finland 1633–2008], 549 s., ill., Maanmittauslaitos & Edita Publishing, Helsinki 2008.

År 2008 fyllde Lantmäteriverket 375 år, och inför jubileet fick fil.dr Mikko Huhtamies i uppdrag att skriva en historisk översikt, där den röda tråden utgörs av lantmäteriets samhälleliga betydelse under olika sekler. Perspektivet representerar samtidigt en metod som slagit igenom då det gäller historiska beställningsverk och som innebär att man strävar efter att betrakta undersökningsobjektet som en del av större samhällsförändringar och spegla det mot denna föränderliga bakgrund. Ett gemensamt mål har varit att undvika den bundenhet vid hierarkier, den stelhet samt den ensidiga fokusering på myndighetens egen verksamhet som varit utmärkande för äldre myndighets-historiker.

Huhtamies har haft för avsikt att studera de samhälleliga, ekonomiska, sociala och politiska faktorer som gjorde att man behövde kartor, lantmätare och med tiden också särskilda myndighetsorganisationer. Även om perspektivet är brett, glömmer Huhtamies ändå inte sin beställares organisations- eller ämbetshistoria; han presenterar de administrativa strukturerna

hos Lantmäteriverket och dess föregångare, de förändringar som skett inom dem samt rekryteringen av lantmätare, deras utbildning, sociala bakgrund och karriärer. Intressant nog fäster Huhtamies inte uppmärksamhet vid det ökande antalet kvinnor inom kåren i dag och betraktar inte lantmätarkåren ur ett könsperspektiv, trots att detta med tanke på det samhällsinriktade perspektivet hade varit intressant och hade gjort boken framstående också på den här punkten. Dessutom studerar Huhtamies lantmäteriets tekniker och arbetsredskap samt utvecklingen av dem. Trots att det senare temat har att göra med astronomi, matematik och geometri, skriver Huhtamies intressant också om dessa ämnen och dessutom på ett sätt som gör att också en ”vanlig” läsare förstår vad det handlar om.

Lantmäteriverket har varit rätt så aktivt då det gällt att låta undersöka den egna historien. *Maanmittaus Suomessa* (1983) som utkom i samband med att myndigheten fyllde 350 år är en tegelsten på 771 sidor. Också den tredelade trehundraårshistoriken *Suomen maanmittauksen historia* (1933, sammanlagt över 1 500 sidor) var omfattande. Den var ett verk av handbokskaraktär, författat av flera yrkesmän på området. I de båda tidigare festskrifterna har lantmäterikårens blick ändå varit riktad inåt. Resultatet har varit separata, specialiserade och p.g.a. de flera författarna ofta också stilmässigt olikartade artiklar, där lantmäteriet och dess samhälleliga betydelse splittrats upp mellan förvaltningshistoria och teknik.

Huhtamies har emellertid kunnat dra nytta av de specialartiklar som ingått i de tidigare nämnda verken och fogat ihop fakta ur dem till en del av sitt eget forskningsperspektiv. Hans frågeställning har i själva verket möjliggjorts av att det har funnits tillräckligt mycket grundforskning om lantmäteriets olika delområden och deras samhälleliga inflytande. Samtidigt utgör sådana här översiktsverk ändå alltid synteser som missar en del viktiga teman. Detta är emellertid ingen kritik: en viktig uppgift för översiktsverken är också att lyfta fram luckor i forskningen, och det gör även Huhtamies historik över lantmäteriet.

Periodiseringen är traditionell, och boken är som väntat indelad i tre huvudkapitel som behandlar den svenska tiden, storfurstendömet och det självständiga Finland. Vad gäller sidantal får alla delar en ungefär likvärdig behandling, även om den svenska tiden (fram till år 1809) får lite mer utrymme än de andra perioderna. Detta torde bero på att Huhtamies är en kännare av 1600-talet och på ett smidigt sätt kan skriva om lantmäteriets och kartografins koppling till mer omfattande samhällsförändringar. Däremot blir behandlingen av självständighetstiden en aning blek, och en del spännande fenomen under denna period kopplas inte till större sammanhang.

Med tanke på forskningsperspektivet, som betonar samhällsaspekten, var de intressantaste lantmäteri- och kartografitemana under den svenska tiden 1500-talsmonarkernas prestigebundna behov av att definiera gränserna för det egna riket i förhållande till andra kungadömen. Då det gäller 1600-talet och stormaktstiden står behovet av att kartlägga resurserna samt reglerings-

politiken i centrum och under det följande århundradet försöken att utveckla jordbruket och industrin och öka befolkningstillväxten.

Behovet av att skapa kartor över riket betonades då Sverige växte under den senare delen av 1500-talet och i början av 1600-talet och utvidgades till att omfatta Estland och Livland, Ingermanland och det kexholmska Karelen samt Lappland. Man måste ”få kontroll” över de nya områdena och på så sätt visa för såväl utlänningar som undersåtar var rikets gränser gick. Som ett framstående exempel från den här perioden kan betraktas Andreas Bureus år 1626 färdigställda karta över det svenska riket. Härfter lades tyngdpunkten inom kartografin inom kungadömet. I den här kontexten blev Lapplands ställning viktig. Redan tidigare hade det ekonomiska och politiska intresset för Lappland och dess samsambesittningsområde vaknat, och freden i Teusina, undertecknad 1595, förutsatte en tydligare definition av gränsen och gränstrakten. Bureus berömda karta över Lappland (1611) visar med överraskande korrekthet hela Nordkalotten.

Skapandet och upprätthållandet av Sveriges ställning som stormakt förutsatte en noggrann inventering av resurser. Det här betydde att man i förväg så sanningsenligt som möjligt måste uppskatta de årliga skatteintäkterna och antalet manliga invånare i riket. Det blev Bureus som fick i uppdrag att för de ovan nämnda ändamålen uppgöra s.k. geometriska jordeböcker. Forskarna har tvistat om syftet med dessa böcker, och Huhtamies stöder den dominerande tolkningen, enligt vilken man inte uppgjorde geometriska jordeböcker som grund för beskattningen. I stället försökte man med hjälp av dem följa med uttryckligen betalningen av skatterna. Samtidigt hade de en viktig informativ funktion: med hjälp av dem kunde man t.ex. följa med i vilken takt gårdar lades öde, alltså utbredningen av oförmågan att betala skatter, och försöka hejda den negativa utvecklingen.

En annan viktig uppgift för lantmäteriet var att reglera de medeltida städernas stadsplaner, alltså skapa rutnätsplaner. Detta mål var kopplat till den allmänna strävan efter enhet i riket. Det finländska lantmäteriets första skeden hänger ihop såväl med de geometriska jordeböckerna som med regleringen, som inleddes år 1633 då lantmätaren Olof Gangius, som kommanderats till Åbo, fick i uppdrag att göra upp rutnätsplaner. Inledningsvis gjordes de med en viss flexibilitet, men från greve Per Brahes tid som generalguvernör (1637–1651) dominerade den strikta rutnätsplanen. Brahe överlät inte arbetet med att göra rutnätsplaner helt och hållet till lantmätarna; t.ex. gjorde han själv rutnätsplanen för Kuopio.

I Huhtamies forskningsperspektiv får storskiftet, dess bakgrund och genomförande med rätta det största utrymmet i behandlingen av 1700-talet. Den allmänneuropeiska bakgrunden (den s.k. *enclosure movement*) förklaras väl, och detsamma gäller staternas behov av att öka befolkningmängden och på så vis utveckla jordbruket och industrin. Huhtamies granskar också storskiftet genom att fråga sig vem som tog initiativet och varför, vem som motsatte sig det och varför samt hur projekten framskred och vem som stod

för de kostnader som storskiftet gav upphov till. Huhtamies kommer fram till att det uttryckligen var representanter för såg- och bergsindustrin som var mest angelägna om att storskiftet skulle genomföras. Tolkningen är ny och intressant. Den skjuter samtidigt åt sidan jordbrukets främsta motiv till storskiftet och lyfter fram de moderna entreprenörerna och deras ekonomiska intressen som en pådrivande kraft bakom samhällsförändringar. Storskiftet innebar också att bygemenskaperna (Huhtamies använder termen ”kyläkollektiivisuus”, bykollektivitet) började luckras upp särskilt i områden som dominerades av täta bymiljöer, t.ex. Tavastland. Den bonde som flyttade från bygemenskapen till sin odlingsmark inledde samtidigt individualitetens frammarsch också på landsbygden.

Huhtamies granskar även 1700-talets lantmäteriverksamhet i Gamla Finland, vilket förtjänar ett särskilt tack. I tematiska översiktsverk har man ofta förbisett Gamla Finland, d.v.s. provinserna Viborg, Kexholm och Kymmenegård som åren 1721 och 1743 anslöts till det ryska kejsardömet. Detta har skett trots att en del av området, bl.a. trakterna kring Kotka, Fredrikshamn, Kouvola, Villmanstrand och Nyslott som bekant är delar av dagens Finland, och resten, Karelska näset och Ladogakarelen, var det ända fram till 1944. Enligt Huhtamies genomfördes det inte något storskifte i Gamla Finland, utan målet var att granska skatterna. Ändå hävdar A. A. Gustafsson i den andra delen av *Suomen maanmittauksen historia* (1933, s. 170–171) att den nya skatterevisjonen som inleddes 1765 ”suoritettiin kuten samanaikaiset isojakomittaukset Ruotsi-Suomessa” (”genomfördes som samtidiga storskiftesförrättningar i Sverige-Finland”) och att det var fråga om ”verollepano ja isojako” (”skattläggning och storskifte”). Detta bekräftas också av J. Harvio i den första delen (1933, s. 27): det var fråga om ”yleinen isojako ja revisio” (”allmänt storskifte och revision”). Gustafsson och Harvio har grundat sina påståenden på O. Kallios doktorsavhandling om organisationsformerna i Viborgs län (1901) och Matthias Akianders undersökning *Om donationerna i Wiborgs län* (1864).

I den ukas om lantmäteriet i Gamla Finland som publicerades i den ryska fullständiga lag- och författningssamlingen (*Polnoje Sobranije Zakonov*, PSZ, nr 12 445) konstateras att mätningen borde ske enligt de principer som tillämpades i Sverige. Åkrar och ängar skulle märkas ut med råmärken och tilldelas gårdarna i enlighet med respektive gårds skattebörd. Också skogarna skulle märkas ut och lämnas som gemensam egendom. Instruktionen tyder på att man hade för avsikt att genomföra ett storskifte i Gamla Finland, men att det av olika orsaker aldrig blev av. Viborgs guvernements kartarkiv, som förvaras i Riksarkivet, samt Lantmäteriverkets egna renoverade kartor visar att man under senare hälften av 1700-talet åtminstone på en del kronojord i provinserna Kymmenedalen och Viborg övergick till odlingar på stora skiften.

Ett storskifte i enlighet med de svenska bestämmelserna förrättades på kronojorden i Viborgs län fr.o.m. 1828. Då grundades också en bestående

skiftesrätt. Däremot sköts storskiftet i förläningarna fram till 1870–1890-talet, då senaten använde sin förköpsrätt i takt med att donationsjorden kom till salu. Först genomfördes storskiftet, sedan slogs skatterna fast och till slut fick bönderna arvsrätt till sina hemman. Man vet fortfarande ganska litet om detaljerna i processen, och därför kan man inte heller kräva att Huhtamies skall kunna känna till de samhällseliga konsekvenserna.

Huhtamies visar att skiftena under 1800- och 1900-talet var nära knutna till skogsindustrins frammarsch. Trävarubolagen var synnerligen initiativrika då det gällde att få igång arrangemangen i anslutning till storskiftet och ny-skiftena, med vilka man avsåg att kunna dra ekonomisk nytta av skogarna. Tolkningen är sannolik, och Huhtamies anför som stöd ett rad representativa exempel.

Ett sådant skiftesprojekt som betonade vikten av skogsbruket var det storskifte som inleddes i Kittilä, Sodankylä, Pelkosenniemi, Savukoski och Salla delvis redan under de sista åren av 1800-talet men som till största delen genomfördes på 1920- och 1930-talen. I Enontekis, Enare och Utsjoki genomfördes storskiftet emellertid först på 1950- och 1960-talen. Huhtamies känner visserligen till de skogsekonomiska motiven bakom projektet, de bebyggelsepolitiska intressena och det allmänna politiska intresset för de nordliga områdena, men p.g.a. bristen på tidigare forskning har han inte haft möjlighet att studera de egentliga konsekvenserna av storskiftet. T.ex. har Antti Parpolas och Veijo Åbergs historik över Forststyrelsen, *Metsävaltio, metsähallitus ja Suomi 1859–2009* (2009, 496 s.), som också var nominerad för Fack-Finlandiapriset, utkommit efter Huhtamies bok. För tillfället arbetar även fil.mag. Esko Vesala vid Uleåborgs universitet med en avhandling på temat.

Såväl lantmäteri- och kolonisationsmyndigheterna som Forststyrelsen drev på storskiftet i Lappland. I deras intresse låg att separera statens skogar från de privatägda skogarna. Det uppstod konflikter mellan myndigheterna särskilt då Forststyrelsen ansåg att de föreslagna markarealerna var alltför stora och kritiserade splittringen av statsskogarna. I Enaretrakten drev privata krafter aktivt på att storskiftet skulle genomföras; i bakgrunden fanns ökningen av skogens värde då nollgränsen för träden drog sig allt längre norrut. Huhtamies hade kunnat betona betydelsen av storskiftet i Lappland åtminstone så till vida att det var först nu som gårdarna i området skattlades exakt och enligt enhetliga kriterier. Samtidigt slogs gränserna mellan ägora fast och man gick igenom ägoförhållandena. Med tanke på övre Lappland hade Huhtamies också kunnat ta upp samefrågan, som förstås på många sätt är ett delikat ämne men som då den förbises ger läsaren anledning att fundera på orsakerna.

En annan samhällsförändring som styrde lantmäteriverksamheten på 1900-talet var urbaniseringen och uppkomsten av tätorter. Vid sekelskiftet 1800–1900 handlade det om att få kontroll över ägoförhållandena och byggena i förstäderna och fritidsområdena. De stigande tomtpriserna öpp-

nade genom detaljplaneringen och lantmäteriet möjligheter till en snabb anhopning av förmögenhet, även om också en del filantropiska perspektiv på idealisk bebyggelse ibland fick komma till tals. Också den omfattande lagstiftningen om samhälls- och socialpolitiken (torparlagen 1918, Lex Kallio 1922, rätten att lösa in kronoskogstorpen 1922, Lex Pulkkinen 1925) styrde lantmäteriverksamheten och placerade den, precis som Huhtamies noterat, mot skogsindustrins intressen.

P.g.a. den tekniska utvecklingen har de samhälleliga konsekvenserna av lantmäteriet de två senaste decennierna varit svåra att överblicka. GPS-metoden, som grundar sig på satellitnavigering, förpassade triangelmätningstornen till historien och öppnade möjligheter att tillsammans med kommersiella teleoperatörer erbjuda tjänster till bilister, båtfolk, jägare och kulturturister. Nutidsmänniskans behov av att veta sin position på några meters noggrannhet är häpnadsväckande, och torde också i framtiden ge upphov till fler kommersiella applikationer. Det fastighetsdatasystem som togs i bruk 2005 är ett utmärkt exempel på en applikation som har underlättat såväl den kommunala övervakningen av byggnadsverksamhet som t.ex. köp och försäljning av fastigheter.

I den belysande skrivna historiken över Lantmäteriverket finns några beklagliga misstag, speciellt i bildtexterna, vilket tyder på att det har varit bråttom i slutskedet av arbetet. Dessutom förargade jag mig över att noterna i det i övrigt lyckade underkapitlet om den s.k. Struves kedja (s. 227–229) helt fallit bort i notapparaten (se s. 510, högra spalten, noterna 67–88 saknas). Användningen av bilder och kartor stöder i huvudsak texten, men jag förstår inte varför Marjut Heikkinen, som ansvarat för den grafiska planeringen, i texten har använt runda delförstoringar av bilder som redan förekommer i boken. Jag ser inte vilket mervärde dessa bildval kunde ge en upplyst läsare som är intresserad av lantmäteriets historia. Jag vet inte heller om Lantmäteriverkets generaldirektör Jarmo Ratia är särskilt smickrad över att tre gånger avbildas med samma slägga i handen (s. 14, 469 och 483).

Jyrki Paaskoski

Bokhistoria ur ett Åboperspektiv

Lea Niskanen, *Boktryckarna i Åbo 1750–1828. En bokhistorisk studie genom ett yrke*, 284 s., Akademisk avhandling, Bokhistoriska skrifter Nr 5, Lunds universitet 2010.

Lea Niskanens avhandling *Boktryckarna i Åbo 1750–1828* fokuserar på akademitryckeriet i Åbo och tre boktryckare, Johan Christopher Frenckell I–III. Tidsmässigt ospänner undersökningen en period från 1700-talets mitt under den s.k. frihetstiden till Åbo brand 1827 under autonomins tid. Som undertiteln utvisar är det fråga om en bokhistorisk studie, och för läsaren blir det snart uppenbart att undersökningen i själva verket omfattar ett stort fält: akademitryckeriet och dess tryckalster, Frenckells som boktryckare, förläggare och utgivare, bokbranschens betingelser i Sverige och senare i storfurstendömet Finland, den lokala bokmarknaden o.s.v. Det är sålunda ingen liten uppgift som Lea Niskanen tagit sig an. Det skall emellertid genast fastslås att slutresultatet är en gedigen undersökning med Pierre Bourdieus fältteori som teoretisk referensram och med Bo Petersons avhandling om Norstedts förlag som förebild.

Niskanens avhandling innehåller i sig inte så mycket nytt (jämfört med t.ex. Carl-Rudolf Gardbergs forskning) i fråga om rena fakta gällande akademitryckeriet och boktryckarna Frenckell. Men i fråga om analysen är greppet fräscht och innovativt. Med hjälp av Bourdieus teorier om olika kapitalarter har hon sökt närma sig boktryckaryrkets sociala fält och undersökt de strategier som boktryckarna använt sig av.

Boken är försedd med ett engelskspråkigt sammandrag (s. 252–257). I fråga om källunderlaget kan det konstateras att förteckningen över otryckta källor (s. 258) är mycket adekvat, likaså förteckningen över tryckta källor och litteratur (s. 259–276). Här fäster man sig visserligen vid det faktum att endast en handfull undersökningar är från 2000-talet. Registret i slutet av boken upptar såväl bok- och tidningstitlar som personer, och är sålunda både användbart och läsarvänligt.

I inledningen frågar sig Niskanen om det är möjligt att använda sig av Bourdieus teori om ackumulering av det symboliska kapitalet då det gäller boktryckardynastin Frenckell i Åbo. Problemformuleringen är klar, men hypoteserna blir något otydliga. I texten resonerar författaren kring olika teoretiska frågor och referensramar, t.ex. frågan om olika kapitalarter (s. 51–54), och beskriver Frenckells symboliska, sociala och ekonomiska kapital (s. 55–58), men analysen är tämligen ytlig och teori och praktik synes inte alltid möta varandra. Bättre lyckas Niskanen i sammanfattningen av den förste Frenckells tid (s. 122–124) och i hela bokens slutord (s. 243–251), då hon försöker besvara de frågor hon ställt i inledningskapitlet. På frågan om det topografiska och sociala fältet kan rymmas inom samma karta, svarar hon

definitivt jakande. Ett exempel härpå är magister J. C. Frenckell d.y., som sålunda fick titeln akademiboktryckare i mitten av 1780-talet, gifte sig ståndsmässigt 1786 och flyttade till en gård nära domkyrkan och akademien.

Avhandlingen är uppdelad i två delar: "Den förste Frenckells tid" (J. C. Frenckell d.ä. 1719–1779) och "Magister Frenckells tid" (J. C. Frenckell d.y. 1757–1818). Den förra delen inleds med kapitel 2 "Bokbranschen vid mitten av 1700-talet i Sverige-Finland". Här skall åter påpekas att anakronismen Sverige-Finland, som slog igenom i på 1930-talet, inte längre borde användas av dagens historiker. Sverige var *ett* rike och Finland en däri integrerad riksdel, "den östra rikshalvan" med en status som motsvarade de övriga svenska landskapen. Alltså räcker det väl med Sverige. I kapitlet beskriver och analyserar Niskanen utförligt bokbranschen i det 18:e århundradet utgående från Johan Christopher Frenckells levnadsbana. Han invandrade från Erfurt efter lilla ofreden 1743, då han anställdes som gesäll vid akademitryckeriet i Åbo. Efter det boktryckeriet år 1750 övergått från Johan Kämpe i Jacob Merckells ägo, börjar Frenckell på allvar planera att starta ett eget tryckeri.

Det första försöket företog Frenckell redan 1751 i Viborg, men dessa tryckeriplaner försvann i byråkratins kvarnar och ledde inte till resultat. Han förnyade dock sin ansökan, denna gång till domkapitlet i Borgå, som ställde sig välvilligt till Frenckells planer. Men Jacob Merckell, ägare till akademitryckeriet i Åbo, påminde, tillfrågad av Kanslikollegium, om att han innehade privilegium på allt som trycktes i Finland, varefter Kanslikollegium avslog Frenckells ansökan.

Efter att Merckell 1763 dött svårt skuldsatt, befann sig akademitryckeriet i Åbo i en usel belägenhet. Frenckell hade år 1756 blivit faktor vid akademitryckeriet och två år senare delägare. År 1765 ingicks efter många förvecklingar, vilka förtjänstfullt skildras av Niskanen (s. 54–89), ett kontrakt mellan Frenckell och delägaren, köpmannen Jacob Bremer om att gemensamt driva boktryckeriet och samma år ingick änklungen J. C. Frenckell d.ä. nytt äktenskap med Maria Lilja (Lilius).

Vid akademitryckeriet i Åbo trycktes fr.o.m. år 1776 Finlands första "tidningar", nämligen Aurorasällskapets *Tidningar utgifne af et Sällskap i Åbo* och Anders Litzelius *Suomenkieliset Tietosanomat*. Bägge alstren övergick redan under sitt första utgivningsår i boktryckare Frenckells händer. Frenckells var sedermera förläggare för Åbotidningens fortsättning, som går under samlingsnamnet *Åbo Tidningar*. Samma år 1776 fick Finland sitt andra boktryckeri, grundat av G. W. Londicer i Vasa, men det kunde varken i fråga om volym eller kvalitet tävla med den Frenckellska officinen. Tryckeriverksamhetens fundament utgjordes dock fortfarande av tryckningen av de finska psalmböckerna och katekeserna, vilka utkom i nya upplagor så gott som varje år.

Niskanen framhåller att den förste boktryckaren Frenckell i Åbo arbetade sig upp den traditionella vägen: från lärpojke till gesäll och mästare. Han tjänade sammanlagt 35 år vid akademitryckeriet och under denna tid ökade han sina symboliska kapital, inte minst sitt sociala kapital. Det ekonomiska

kapitalet var det däremot si och så med och det kulturella låg någonstans mitt emellan. Trots sin egen bristfälliga bokliga bildning kunde han ge sonen en akademisk utbildning. Frenckell utnämndes officiellt till akademisk boktryckare år 1775, men någon av konungen förlänad direktörstitel erhöll han aldrig. Han avled 59 år gammal 1779 och var den sista akademiboktryckaren som begrovs i Åbo domkyrka.

Sonen hade det något lättare: han ärvde boktryckeriet, det goda namnet och en god social ställning. Niskanen understryker att också det kulturella kapitalet hos magister J. C. Frenckell var på väg uppåt. Ett år innan Frenckell d.ä:s och Jacob Bremers kontrakt från år 1765 skulle ha upphört att gälla sade konsistoriet i september 1784 upp det och lät i *Svenska Posttidningarna* kungöra att boktryckeriprivilegierna var lediga att sökas. Konsistoriet beslöt hösten 1785 att överlåta privilegiet till magister Frenckell, som redan i sex år varit ansvarig för tryckeriet och som dagen före inlöst hovrättsrådet Carl Hisings del av tryckeriet. Efter att J. C. Frenckell d.y. fått sin position som akademiboktryckare bekräftad genom kontraktet av år 1786, började han utöka sin förlagsverksamhet.

Minst lika viktig som olika former av kapital är frågan om de nätverk, både sociala och ekonomiska, som boktryckarna Frenckell tillhörde och inom vilka t.ex. socialt kapital ackumulerades. Frenckell d.y. gifte in sig år 1786 i en förmögen borgarsläkt (Björman & Deutsch), då han vigdes med Margareta Elisabet Björman, vilket för övrigt skedde samma dag som han undertecknade kontraktet med akademien, i vilket sistnämnda part överlät privilegierna till honom för 20 år framåt. Äktenskapet gav magister Frenckell tillträde till ett viktigt nätverk av borgarfamiljer i Åbo, och gav honom inte bara ekonomiskt och socialt, men också en riklig mängd nytt kulturellt kapital. Med dessa kapitaltillgångar började Frenckell d.y. också planera att starta en bokhandel i Åbo.

På 1780-talet hade nämligen hindren för en fri bokmarknad avskaffats i det svenska riket. Bokbindarnas gamla monopol gällande försäljning av inbundna böcker avskaffades slutligen 1787. Därefter kunde boktryckarna även satsa på bokhandel och därtill verka som tidningsutgivare och förläggare samt även satsa på t.ex. papperstillverkning och stilgjuteri, vilket, såsom författaren så riktigt påpekar, allt blev aktuellt även för Frenckellska tryckeriet i Åbo. Frenckell tog 1788 över Swederus boklåda i det lilla börshuset på bron över Aura å, därifrån boklådan år 1800 flyttade till Stora Kyrkogatan och låg då granne med tryckeriet.

Lea Niskanen har jämfört de olika tryckåren under perioden 1781–1810 med varandra utgående från uppgifterna i Finlands nationalbibliografi Fennica. På 1780-talet varierade den totala årsproduktionen (Frenckell, Londoner och finskt tryck i Sverige) från 119 poster år 1783 till 294 poster år 1789 (s. 158–159). Åren 1801–1809 var motsvarande siffror 129 (1804) respektive 319 (1808). Intressanta är siffrorna för åren 1808, 1809 och 1810. Nedgången är markant, 319–267–67, varav endast fem trycktes i Sverige

sistnämnda år (s. 216–217). Skilsmässan från Sverige är förmodligen en förklaring till nedgången år 1810, men siffrorna för krigsåren 1808 och 1809 är ändå förvånansvärt höga.

Landets enda tidning *Åbo Tidning* blev i och med landets nya politiska status som autonomt ryskt storfurstendöme regeringens officiella organ år 1810 under namnet *Åbo Allmänna Tidning*. Efter att Helsingfors i april 1812 hade blivit ny huvudstad i storfurstendömet Finland blev en flyttning av regeringskonselj (fr.o.m. 1816 senat), ämbetsverk och ämbetsmän från Åbo till den nya huvudstaden aktuell. Likaså frågan om ett boktryckeri därstades. Flyttningen av senaten och ämbetsverken skedde först 1819, men redan 1818 utsågs translatorn Jacob Simelius till boktryckare i Helsingfors i konkurrens med J. C. Frencckell III och T. R. Björkbom från Västerås. Även den officiella tidningens tryckning överflyttades till Helsingfors, där den fr.o.m. år 1820 under namnet *Finlands Allmänna Tidning* började tryckas på Simelii tryckeri. Därmed hade Frencckellska tryckeriets monopolställning brutits, och frågan om hur tryckeriet skulle kunna tillvaratagna sina intressen i den nya huvudstaden, genom t.ex. överflyttning dit, blev småningom akut.

Med Lea Niskanens ord (s. 225): ”Det var just det som Frencckell gjorde, men först efter den sista oväntade vändpunkten Åbo brand.” Magister Frencckell, som år 1814 hade upptagit sonen, faktor J. C. Frencckell III (f. 1789) till sin kompanjon i bolaget Frencckell & Son. Arrendetiden för akademistryckeriets privilegium gick ut 1825. J. C. Frencckell III, som visserligen ärvt privilegiet av fadern, men som saknade officiell status som akademiboktryckare, ansökte nyåret 1825 om ett eget privilegium hos senaten. Akademikonsistoriet rekommenderade ansökan och senaten utfärdade privilegium för J. C. Frencckell III i maj 1825 och denne erhöi i juni även status som akademiboktryckare. J. C. Frencckell hade i sitt äktenskap med Amalia Ulrika Tillman fem barn, av vilka tre söner senare blev delägare i bolaget J. C. Frencckell & Son och dess olika filialer, nämligen J. C. Frencckell IV, Frans Wilhelm och Otto Reinhold.

Åbo brand den 4–5 september 1827 innebar en katastrof också för Frencckellska tryckeriet i det att största delen av lösöret jämte sju tryckpressar, hela stilförrådet etc. gick förlorade. Men Frencckell gav inte upp, utan öppnade snart på nytt tryckeriet och bokhandeln på andra sidan Aura å i tillfälliga lokaliteter och redan fem veckor efter branden kunde *Åbo Tidningar* igen börja utkomma. I februari 1828 inköpte Frencckell en gård i kvarteret Valfisken vid Unionsgatan i Helsingfors, där ett nytt tryckeri jämte bokhandel snart inrättades. Därmed hade det gamla anrika familjebolagets verksamhet splittrats på två städer, med boktryckeri och bokhandel i både Åbo och Helsingfors. År 1832 förvärvade Frencckell ytterligare ett pappersbruk på en tredje ort, Tammerfors.

Lea Niskanens avhandling beskriver på ett utmärkt sätt ett gammalt familjeföretags historia och verksamhet och analyserar redigt hur olika strategier baserade på ekonomiskt, socialt, kulturellt och symboliskt kapital påverkade

utvecklingen hos de olika aktörerna med namnet Frenckell. Frenckellska tryckeriet är en av den tidiga industrialiseringens framgångssagor i Finland och ett gott bevis på detta är företagets snabba etablering i den nya huvudstaden Helsingfors efter Åbo brand 1827. Niskanens trevliga bok kan varmt rekommenderas för alla som intresserar sig för vårt lands bok- och presshistoria samt boktryckerikonst.

Lars-Folke Landgrén

Tolkandet av det förflutna i storfurstendömet Finland

Matti Klinge, *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana* [Finländskt och europeiskt förflutet. Historieskrivning och historiekultur under kejsartiden], 360 s., ill., Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1 285, Helsinki 2010.

Professor emeritus Matti Klinge skriver i inledningen till sin översikt över finländsk historieskrivning under kejsartiden att perioden från Napoleonkrigen fram till 1920-talet var ”historiens stora era”. Detta bygger enligt Klinge på att historieskrivningen och historiens betydelse och närvaro var särskilt framträdande under denna tidsperiod. Det är lätt att hålla med.

I inte mindre än 70 kapitel behandlar Klinge den finländska historieskrivningen ur ett antal olika synvinklar. Bokens sidor fylls av bl.a. framställningar av centrala personer och verk, tongivande debatter, institutioner och föreningar. Det är positivt att se att också mindre kända historiker och historiskt intresserade personer, inte enbart namnkunniga professorer, bereds utrymme i Klings undersökning. Detta ger bredd och djup åt studien, något som delvis saknats i tidigare likartade studier. Inkluderingen av historiografiskt sett inflytelserika personligheter som t.ex. J. J. Nordström, I. Ilmoni och Eliel Aspelin-Haapkylä bidrar till att fördjupa bilden av finländsk historieskrivning.

Från och med 1700-talet visades historia ett allt större intresse och den härskande bibelhistoriska forskningen fick börja ge vika för mer samhällligt inriktade studier. I det svenska riket hade historia studerats som ett eget ämne från 1640 vid Uppsala universitet. Historia var länge ett slags livets skola, *magistra vitae*, ett ämne ur vilket man drog nyttiga lärdomar och moralisk ledning. Detta exemplifieras t.ex. av att moral hörde till Mikael Wexionius tjänst när hans tillsattes 1640. Han var för övrigt den första professorn i historia vid akademien i Åbo, där forskningen enligt Päiviö Tommilas genomgång av den finländska historiografen *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen*

historia (1989) var starkt påverkad av tysken Christian Wolffs försök att i sin filosofiska produktion kombinera vetenskap och religion.

Tongivande för 1700-talets historieskrivning på den europeiska kontinenten var arbeten som t.ex. Voltaires *Essai sur les moers et l'esprit des nations* från 1756. I verket skapade Voltaire en grund för kulturhistorien genom sina ansatser att beskriva folks traditioner. Det fanns ingen plats för religiösa betraktelser i Voltaires historia. Han ville genom sina texter erbjuda läsarna nyttiga sanningar. Historien var i Voltaires ögon ett medel för mänsklighetens upplysning och befrielse från vidskepelse. Sekulariseringen var en genomgående trend inom den kontinentala historieskrivningen på 1700-talet. Den "filosofiska" historieskrivningen föddes som en reaktion mot äldre s.k. lärd forskning. Intresset riktades i allt större grad mot helheter och synteser.

Samtidigt som romantikens historiker förkastade Voltaire och hans verk, omhuldade de Montesquieu. Hans betonande av den historiska syntesen passade väl in i romantikens idévärld. I England förutspåddes romantikens historiesyn av bl.a. William Robertson, som hävdade att gudomliga lagar bestämde orsakssammanhangen och att historien utvecklade Guds frälsningsplan – en uppfattning som för övrigt är ständigt närvarande i Zacharias Topelius historiska produktion.

I Tyskland var den s.k. Göttingen-skolan tongivande från ca 1760 framåt. I Göttingen lades grunden till modern källkritik, som byggde på tidigare bibelexegeters och filologers kritiska textanalyser. I Sverige bröt man med 1600-talets rudbeckianism med Dalin och Lagerbring i spetsen. Friedrich Rühls, som hade studerat för Schlözer i Göttingen, strävade efter en förståelse för medeltiden, vilket Klinge också tar fasta vid. I *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys* för Klinge fram medeltidens centrala betydelse för den romantiska epokens historieuppfattning. Detta pekar enligt Klinge på att 1800-talet i högre grad präglades av historisk medvetenhet i jämförelse med tidigare klassisk och "uppläst" ideologi.

Friedrich Rühls är i detta sammanhang inte enbart av intresse p.g.a. sin fallenhet för medeltiden, utan också för den roll han kom att spela i finländsk historiografi. Hans arbete *Finnland und seine bewohner* (1809) var den första uttryckliga historien över Finland. År 1827 kom den andra och av A. I. Arwidsson utökade upplagan ut på svenska med titeln *Finland och dess invånare*. Verket var länge en hörnsten för forskningen i Finlands historia. Rühls är följaktligen förtjänt av ett eget kapitel i Klings studie.

Den tidiga romantiken manifesterades i historieskrivningen som ett ökat utrymme för känslan. Man sökte en förståelse för tidevarvens egenart, folkens särprägel och för traditioners betydelse. Rousseaus uppfattning om det lyckliga naturtillståndet hade ett stort inflytande på den tidiga romantiken. Också Justus Mössers betonande av bondeståndet som bärare av historisk tradition och Herders framlyftande av det individuella hos varje folk angav tonen för romantikens historieskrivning.

Av stor vikt för 1800-talets historieuppfattning var framlyftandet av den historiska kontinuiteten hos Schelling. Hegel var inne på samma banor. Han ansåg att världshistorien har en enhetlig utveckling och att målet är ett fullständigt medvetande om frihet. Enligt historismen var allt i det förflutna lika värdefullt. Allt var ett nödvändigt led i det stora förloppet, alla tidevarv följde organiskt efter varandra. För romantikens historiker var det angeläget att ge liv åt historien.

För historiker som Jules Michelet och Thomas Carlyle var läsarens medupplevelse målet. För att lyckas med detta tillämpades några kännetecknande element i den romantiska historieskrivningen; historismens organiska utvecklingstanke och teorierna om alla folks särart, det metafysiskt fattade målet för historien, traditionens betydelse, inriktningen på det nationella, på den politiska och andliga historien, intresset för de stora historiska personligheterna och det konstnärliga framställningsättet.

Det är just i denna brytningsperiod mellan upplysning och romantik – trots att brytningen inte är så skarp som det ibland kan låta – som Matti Klinge tidsmässigt inleder sin studie. Under den studerade perioden från 1809 fram till 1920-talet undergår historiekulturen påtagliga förändringar i Finland (här räknar jag liksom Klinge också med annan än enbart akademisk historieskrivning). I början av århundradet skrevs det relativt lite historia i storfurstendömet. Under århundradets första hälft var källpublikationerna den dominerande genren vad gäller historia.

Det ansågs allmänt att man inte kunde börja skriva Finlands historia förrän källorna var publicerade, vilket Snellman reagerade starkt på. I sin tidning *Saima* gick han på 1840-talet hårt åt mot alla som ägnade sig åt källpublicering. Han framförde krav på att någon skulle börja analysera det förflutna utgående från källorna och verkligen skriva historia. Snellman var väl bekant med forskningen på kontinenten som en följd av sina långvariga resor. I *Saima* lyfte han särskilt fram Bernard Adolphe Granier de Cassagnacs arbeten om de sociala klasserna i Frankrike.

I Matti Klings studie är Snellman en återkommande aktör. Snellman, som själv inte var historiker, är en centralfigur i finländsk historieskrivning. Snellman och fennomanerna omhuldade idén att Finland måste skapa sig en egen historieuppfattning i fall man ville skapa en framtid för landet. Man måste samtidigt ta avstånd från det svenska arvet. I detta sammanhang spelade Yrjö-Koskinen en central roll. Han började kring 1860-talet förverkliga den historieskrivning som Snellman efterlyste.

Snellman och hans politiska program är dock som Matti Klinge påpekar bara en del av 1800-talets finländska historiekultur. En annan viktig del är t.ex. den historiska romanen. Klinge lyfter fram den genom att poängtera dess betydelse för periodens andliga liv. Författare som Walter Scott, Victor Hugo, Zacharias Topelius, Leo Tolstoj m.fl. skrev böcker som gav återklang såväl på det intellektuella som på det ekonomiska och moraliska planet. Förutsättningar för romanens genomslagskraft var den ökade läskunnigheten,

nya strukturer inom förlagsväsendet och tidningspressen samt ett allmänt ökat välbefinnande. Klinge har också i flera tidigare böcker påpekat att det inte går att förbise den historiska romanen när man diskuterar 1800-talets historieskrivning.

I Finland satte en låg befolkningstäthet och en mycket liten intelligens begränsningar för landets andliga utveckling, men universitetet, tidningspressen, bokhandelsinstitutionen med dess svenska och tyska utbud samt utlandsresorna bidrog till att hålla landet *à jour* med den allmänna europeiska bildningen, konstaterar Klinge. Under hela 1800-talet växte landets kulturproduktion både kvantitativt och kvalitativt och utmynnade i 1900-talets första årtionden i det som Klinge kallar för en "guldålder". Klinge, som alltid har varit mån om att poängtera det europeiska sammanhanget, lyfter även här fram de europeiska andliga och politiska fluktuationernas betydelse för kejsartidens finländska historieskrivning och historiekultur.

Klinge skriver i inledningen att tidigare studier i finländsk historiografi ofta är nationalistiska till sina premisser och att man för ofta har lagt fokus på utvecklingen till ett självständigt, finskspråkigt Finland. Detta har i sin tur resulterat i en förvrängd bild av utvecklingen. Den s.k. metodologiska nationalismen inom historiografin har bortsett från all den forskning som berör annan än finländsk historia, vilket å sin sida resulterat i att Finlands historieskrivning ofta har tett sig magrare än vad den *de facto* är. Tacklandet av detta förhållande är den stora behållningen i Matti Klinges studie. Klinge påpekar också hur man ofta har sett historikerna som direkta efterträdare till sina lärare och föregångare och på så sätt förbiset influenser från samtida utländsk forskning.

I *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys* redogör Klinge för olika trender inom historieskrivningen under kejsartiden – från källpublikationer via romantiskt färgade alster till de fr.o.m. 1860-talet regerande nya riktningarna inspirerade av naturvetenskaperna. Nu strävade man efter att beskriva det förflutna med hjälp av statistiska, kvantitativa metoder. Detta betydde en uppgång för befolknings- och socialhistoria samt för ekonomisk historia. Mot slutet av århundradet började åter en ny typ av narrativ historieskrivning med tonvikt på synteser göra sig gällande.

Mot kejsartidens slut blev historieskrivningen allt mer politiserad. Detta var en naturlig följd av den allmänna politiseringen av samhället och av fenomanens frammarsch. Klinge exemplifierar detta på ett bra sätt genom att lyfta fram den betydelse grundandet av Statsarkivet 1869 hade för forskningen. En stor del av materialet i arkivet bestod av dokument rörande kamerala beskattningsdokument och domböcker, medan de politiska dokumenten till stor del stannade i de svenska arkiven. Detta hade som följd att samhällshistoria blev ett framträdande forskningsämne, vilket passade in i det fenomanska programmet med dess inriktning på massrörelser. År 1903 grundades tidskriften *Historiallinen Aikakauskirja* som blev en viktig kanal för den gammalfinska intellektuella eliten ända tills *Aika*, vars första chefredaktör

var gammalfinnen Gunnar Suolahti, grundades 1907. Att 1900-talets första årtionden var en livlig tidsperiod i finländskt kulturliv syns mycket tydligt i grundandet av nya tidskrifter, som t.ex. *Aika*, *Päivä*, *Euterpe*, *Nya Argus* m.m. Samtliga publicerade artiklar med historiskt och kulturhistoriskt innehåll.

Sammanfattningsvis konstaterar Klinge att den finländska historieskrivningen kännetecknas av en tydlig kontinuitet, trots tidens gång och skiftningar i den politiska sfären. Nya politiska konstellationer innebar ofta djupa förändringar men aktörerna förblev länge de samma. De byggde på det sättet viktiga broar mellan olika tidsperioder.

Matti Klinge breddar i denna bok bilden av finländsk historieskrivning under 1800-talet och början av 1900-talet. Han tar med många faktorer som förbisetts i tidigare historiografiska översiktsverk. Summan av de 70 kapitlen blir en flytande och lätthanterlig helhet som erbjuder många uppslag till vidare forskning. Här finns många påpekanden på teman som hittills inte uppmärksammats tillräckligt. Man inser ganska snabbt att den historiografiska forskningen i Finland tillsvidare har varit för fokuserad på vinnarnas historia. Matti Klinges bok lyfter förtjänstfullt fram denna snedvridning. Det kommer säkerligen att behövas ett antal studier i dessa frågor för att vi skall få en djupare förståelse för historieskrivningens mekanismer och komma ifrån den nationella snedvridningen.

Jens Grandell

Paris – den skandinaviska modernismens försökslaboratorium

Sylvain Briens, *Paris. Laboratoire de la Littérature Scandinave Moderne 1880–1905*, 383 s., L'Harmattan, Paris 2010.

I slutet av 1800-talet var Paris hela världens huvudstad och ett självklart resesmål för konstnärer och författare, så väl som för många andra resenärer, studenter och immigranter från hela världen. Världsmetropolen med den urbana livsstilen och den internationella miljön och de många möjligheterna till de mest varierande upplevelser och möten var ett pulserande centrum för det moderna. Sylvain Briens (*maitre de conférences* i skandinavisk litteratur vid Université Paris IV–Sorbonne) undersöker de skandinaviska sekelskiftesförfattarnas möte med det moderna under deras vistelser i Paris. För detta ändamål väljer han till sitt huvudsakliga *corpus* ett antal verk som antingen utspelar sig i Paris eller också skrivits i samband med att författaren vistats i Paris, och sammanför dessa med en närmast kulturgeografisk forskningsmetod, vilket resulterar i en syntes som bäst beskrivs som litteraturgeograf.

Den undersökta litteraturen härstammar i huvudsak från de manliga, skandinaviska författare som Georg Brandes kallade för ”det moderne genombrudsmæn”. Dessa är främst norska, svenska och danska författare aktiva under 1880- och 1890-talen, såsom August Strindberg, Knut Hamsun, Johannes V. Jensen, Sophus Claussen m.fl. Detta medför att tyngdpunkten i stort vilar på de manliga författare som brukar räknas till litteraturens kanon, vilket Briens motiverar med tvånget att avgränsa undersökningen.

Genom de utvalda texterna synar Briens staden som scen för såväl fiktionen som för verkets konkreta tillblivelseprocess. Han tolkar Paris som den moderna skandinaviska litteraturens försökslaboratorium – en plats där de skandinaviska författarna på ett friare sätt kunde experimentera med det moderna. Paris fyller på så sätt en dubbel funktion både som geografisk plats och som estetisk kontext. Staden som konkret geografisk plats ger författarna möjlighet att uppleva allt det som förknippas med det moderna: metropolen och dess urbana rum med boulevarderna och de offentliga parkerna, barerna och kaféerna – men också den moderna människan: flanörerna, bohemerna, författarna och konstnärerna. Som scen för den litterära texten och som kontext för författarskapet ger staden därtill en möjlighet att experimentera med det moderna, med nya berättargrepp och en experimentell estetik.

Briens avgränsar sin studie till åren 1880–1905. I början av 1880-talet kom flera skandinaviska författare såsom Strindberg, Bjørnson och Lie till Paris och världsutställningen 1900 innebar en slags kulmination av allt det nya. Briens frågar sig om det är ett rent sammanträffande att perioden dels är den tid då Paris utövar den största lockelsen på de skandinaviska författarna, dels är en betydande period för modernismens födelse. Valet att koncentrera sig på skandinaviska författare motiverar han med att de finländska och isländska författarna (i motsats till exempelvis sina målände landsmän) vid denna period inte ännu hade börjat hitta till Paris i samma utsträckning som svenskarna, norrmännen och danskarna. Om man hade utvidgat perspektivet till 1920- och 1930-talen skulle det emellertid ha varit omöjligt att förbigå exempelvis de finlandssvenska författarna.

Vilken var då den verkliga och den symboliska betydelsen av de skandinaviska författarnas frekventa sejourer i Paris? Briens närmar sig frågan med hjälp av ett geografiskt perspektiv. Han konstaterar att den skandinaviska kulturens karta inte nödvändigtvis är identisk med det skandinaviska territoriets geografiska landgränser. Briens anser att det sena 1800-talets Paris, med sina gator, parker, caféer och konstnärskretsar med goda skäl kan räknas som en del av Skandinaviens kulturella topografi vilket leder honom fram till den brännande frågan – hur ritar man egentligen de geografiska gränserna för en kulturell nation?

Hur påverkades då den skandinaviska litteraturen av att så många författare samlades på en ort utanför Skandinaviens geografiska gränser? Flera forskare, däribland t.ex. Kristina Ranki och Stefan Nygård, har noterat Paris betydelse för den skandinaviska litteraturen under 1880-talet fram till 1905.

Staden har kallats "Nordens kulturella huvudstad" eller "Nordens litterära huvudstad". Benämningar som "litteraturens Greenwichmeridian", "litteraturfabriken" eller "modernitetens verkstad" har också föreslagits. Det faktum att Paris låg utanför de egna kulturella institutionernas räckvidd innebar en rad fördelar för de skandinaviska författarna då de bekantade sig med det nya och moderna. De snabbare kommunikationsmedlen (snabba resor, post, telegram och tidningar) möjliggjorde en relativt tät kontakt med hemlandet samtidigt som avståndet tillät författarna att friare ägna sig åt estetiskt experimenterande. Briens väljer därför att tala om Paris som den skandinaviska litteraturens *laboratoire pour le modernisme* (modernismens laboratorium) p.g.a. det experimentella drag i författarnas verksamhet som han väljer att betona.

Briens litteraturgeografiska metod strävar efter att förena det konkreta historiska Paris med det fiktiva Paris. Han skiljer därför på texter skrivna i Paris och texter som beskriver Paris och väljer att koncentrera sig på de senare. Avsikten är att undersöka Paris urbana rum och dess avtryck i litteraturen och det slutliga målet är att rita ett slags parisisk atlas över den moderna skandinaviska litteraturen. Draget att förena litteraturhistoria med en geografisk metod är inte helt okomplicerat men likväl motiverat med tanke på att utrymmet (*l'espace*) är en av modernismens viktigaste komponenter. Det urbana rummet med sina gator, hus och torg fyller ofta den strukturerande funktion i berättelsen som tidigare innehades av tiden.

Paris roll som försökslaboratorium för modernismen framgår av hur författarna beskriver sina strävanden. Då August Strindberg skriver *Inferno* under åtta intensiva veckor i Paris, framstår processen som en slags andlig *retreat* från alla kontakter med omvärlden, den konkreta fysiska omgivningen får utopiska förtecken. Paris fungerar, med Michel Foucaults begrepp, som en *heterotopi* för de skandinaviska författarna. Paris befinner sig på sätt och vis inom den skandinaviska kulturens gränser men placerar sig ändå tydligt i dess utkanter. De skandinaviska författarna kan i Paris ta pulsen på framtiden och fungera som ett avantgarde för det hemmavarande kulturetablissemanget att följa. Genom att vistas i Paris skaffar sig författarna ett symboliskt kapital som de brukar i hemlandet.

Briens bekräftar att staden i sig ofta får representera det moderna och han spårar en dialektisk världsbild hos författarna. Skandinavien representerar för dem landsbygden och det förflutna medan Paris står för nuet och det urbana. Så är exempelvis fallet för Strindberg, Claussen och Hamsun; författare som skriver om Paris och i Paris. För de författare som däremot skriver i Paris, men inte om Paris, så som Bjørnson och Lie, syns den här dialektiken däremot inte särskilt tydligt. Trots att exempelvis Lie bor i staden i 24 år, skriver han aldrig någon längre text som utspelar sig i Paris och han beskriver nästan uteslutande det rurala Norge i sina arbeten. I Briens ögon förefaller det inte som något sammanträffande att ingen av dessa författare tillhör det absoluta avantgardet bland det moderna genombrottets män.

Vad händer då när Paris möter det moderna – när Paris tar steget från kontext till hypertext i de skandinaviska författarnas produktion? Briens konstaterar att många arbeten skrivna i Paris av skandinaviska författare laborerar med den självbiografiska formen. Det handlar om ett litterärt experimenterande som provoceras fram, dels av en subjektiskris, dels av en representationskris. Den självbiografiska prosan skapar resonans med det moderna livets splittrade intryck. Behovet att definiera och omdefiniera sin identitet leder författarna till att skriva sin egen livshistoria som en fiktiv berättelse och utveckla olika nya stilistiska berättelseformer. Sophus Claussens *Antonius i Paris* (1896), Hans Jægers *Syk kjærlighet* (1893) liksom Strindbergs *Inferno* (1897) utforskar en ny estetik med korta fraser, aforismer, bryska scenbyten och ett narrativ som avbryts av frågor liksom brottstycken av andra textgenerer så som brev, dagböcker, vetenskapliga artiklar och otaliga intertextuella citat. Strindberg beskrev exempelvis 1896 *Inferno* som en ”dikt på prosa” och återkallade medvetet eller omedvetet Baudelaires dröm från år 1862 om *le miracle d'une prose poétique* (den poetiska prosans mirakel).

I Paris experimenterade således de skandinaviska författarna friare. Den moderna estetiken fick en prägel av drömvärld och fantasmagori. Men om experimenterandet och det kreativa imperativet att producera någonting nytt fick extra näring av stadens stora utbud av konst, kultur och bohemliv så erbjöd staden också ett rikt utbud av vetenskap som de skandinaviska författarna ivrigt tog del av. Den naturalistiska författaren förhöll sig till verkligheten som en vetenskapsman – och de skandinaviska författarna tog ivrigt del av den moderna vetenskapens landvinningar. I Paris besöker de Sorbonne för det senaste inom kemin, Jardin des Plantes för botaniken och mentalsjukhuset Salpêtrière där professor Charcot demonstrerade hypnos och det senaste inom psykologin på sina mycket populära föreläsningar.

Dessa upplevelser av den konkreta staden Paris sätter sin prägel på de litterära texterna. Med hjälp av ett stort och åskådligt kartmaterial spår Briens de skandinaviska författarnas verkliga och fiktiva rörelser i staden. Han placerar ut hyresrummen och pensionaten där författarna bodde på stadskartan, liksom konstnärernas ateljéer, populära kaféer och andra ställen där nordborna samlades. Han spårar deras rörelser i det urbana rummet och jämför dessa med kartor över olika platser och miljöer som omnämns eller beskrivs i författarnas verk. På så vis föds ett slags dubbelexponering av verklighet och fiktion med intressanta resultat. Som ett exempel kan nämnas de symboliska betydelser som skandinaverna tillskrev de olika offentliga parkerna i Paris. Bois de Boulogne står för den vilda naturen och det mondäna Paris, Jardin des Plantes representerar vetenskap och botanisk systematik, Tuilerierna vittnar om Frankrikes storslagna historia och Luxembourgträdgården har en aristokratisk, men också en starkt erotisk konnotation.

Briens bok är en givande syntes av litteraturhistoria och geografi. Den understryker den stora betydelse som staden Paris har haft och fortfarande har för den nordiska kulturen där en viss hemtamhet i Paris miljöer och en kän-

nedom om stadens gator, byggnader och metrostationer fortfarande i dag kan vara till stor nytta. Boken ger också en intressant inblick i det mångbottnade förhållandet mellan verklighet och fiktion, kulturhistorisk kontext och litterär text. Att författaren av utrymmesskäl har varit tvungen att begränsa sig till enbart de mest välkända, borgerliga och manliga författarna från Skandinavien lämnar fältet fritt för kompletterande analyser och flera intressanta möjligheter till fortsatt forskning. Hur tedde sig Paris för de kvinnliga författarna och hur såg det ut ur arbetarperspektiv? Och vad händer om man inte enbart begränsar sig till författarna? En motsvarande studie av de nordiska konstnärernas Paris skulle utgöra en intressant pendang till Briens arbete och utgöra ett värdefullt komplement till den allmänna förståelsen av Paris betydelse för den nordiska modernismen liksom för hela den nordiska kulturen.

Julia Dahlberg

Den misslyckade revolutionens martyr

Zhao Ziyang, *Statens fånge. En kinesisk premiärministers hemliga tankar*. Översättning av Perry Johansson, 362 s., Norstedts, Stockholm 2009.

Våren 1989 var hela världens blickar riktade mot Peking. Hur skulle det gå med Kina? Efter Mao Zedongs död 1976 hade Kina börjat repa sig från de inre och yttre skador som kulturrevolutionens katastrofala år hade fört med sig. Under Deng Xiaopings ledarskap hade landet tagit en ny riktning, som skulle leda kineserna till ekonomisk välfärd och internationell pondus. Men utvecklingen hade hamnat på fel spår, när en liten del av folket hade börjat kräva politiska rättigheter, vilket skulle ha betytt införandet av fria val och ett mångpartisystem med ”demokrati” på alla nivåer. Ledarna visste att tiden inte var mogen för en sådan kursändring och de ”demokratiska” krafterna uppfattades som huliganer, som i värsta fall kunde driva landet till en ny kulturrevolution.

Den västerländska allmänhetens sympatier var på ”demokraternas” sida. Detta är förstäeligt, i Europa har man ju ända sedan renässansen ansett sig stå moraliskt över resten av mänskligheten, vilket öppnade vägen för både kolonialism och kristen mission. Nu handlade det om att lära kineserna ”mänskliga rättigheter”, och till dessa ”rättigheter” hörde idén om parlamentarisk demokrati. Dessutom hade man redan hunnit förstå att Kinas stigande stjärna snart kunde resultera i verklig ekonomisk, politisk eller militär makt, som kunde hota inte bara regeringar och arméer i hela världen utan också de västerländska fackföreningarnas intressen. Alla dessa hotbilder har senare förverkligats, men man har tills vidare kunnat kompensera

för skadan genom att investera i Kina och utlokalisera en del av den globala produktionen dit.

De regeringsfientliga krafterna i Kina konsoliderades snabbt under täckmanteln ”studenter”, en benämning som fundamentalistiska samhällsstörtare också annanstans använt – man behöver bara tänka på Paris 1968, Teheran 1979 eller Kabul 1996. Ordet *taliban* betyder ju också ”studenter”. Kinas ledare tog hotet på allvar och satte hårt mot hårt, vilket till slut, natten mot den 4 juni 1989, resulterade i en öppen strid på Himmelska fridens torg mellan demonstranter och kinesiska arméenheter, med ett betydande antal offer på bägge sidorna. Denna s.k. massaker har sedermera fått tjäna som symbol för alla de åsiktsskillnader som finns mellan Kina och det västerländska tänkandet.

Mannen som fick äran att bära ansvaret för utvecklingen var Zhao Ziyang, som endast två år tidigare hade utnämnts till generalsekreterare för Kinas kommunistiska parti. Under kulturrevolutionen hade Zhao fått sin andel av den ”antirevisionistiska” kritiken, men hans tid på traktorfabriken blev kort, efter vilket han framgångsrikt tjänstgjorde på tunga poster i bl.a. Deng Xiaopings hemprovins Sichuan. Under åren 1980–1987 var han landets premiärminister. Som partisekreterare efterträdde han Hu Yaobang, som hade avskedats p.g.a. sina alltför ”liberala” uttalanden. Snart kom också Zhao att betraktas som ”liberal”, och tillsammans med Hu personifierade han de ”reformvänligaste” krafterna inom Kinas dåtida politiska etablissemang.

Det var Hus död i april 1989 som fick de missnöjda elementen att inleda sina protester mot regeringen. Hu upphöjdes omedelbart till ett helgon, vars död på ett eller annat sätt tolkades som ett resultat av den förlust som hans politiska linje hade lidit. Den minnestund som ”sörjande” medborgare ordnade till Hus ära den 22 april eskalerade till en organiserad demonstrationsväg som fortsatte i flera veckor och förnedrade regeringen inför världens ögon. Riktigt pinsamt blev det när Michail Gorbatsjov under sin visit i Peking den 16 maj inte kunde besöka Himmelska fridens torg, landets symboliska maktcentrum, som var ockuperat av mer eller mindre seriösa skaror av orosmakare. Med denna otroliga arrogans hade demonstranterna beseglat sitt öde, och det var endast en fråga om när och hur den slutgiltiga konfrontationen skulle ske.

Som en ledande medlem av den kommunistiska partiapparaten kan Zhao Ziyang knappast sägas ha varit på demonstranternas sida, men han representerade en mjukare och försiktigare linje än partiets ”hökar”, vars främsta företrädare var premiärminister Li Peng. Eftersom den yttersta makten låg i den då 84-åriga Deng Xiaopings händer, handlade det mycket om vem som mera trovärdigt kunde föra fram sina argument till honom. P.g.a. flera omständigheter förlorade Zhao denna kamp, och det blev hans uppgift att den 19 maj för sista gången försöka tala till demonstranterna och övertyga dem om situationens allvar. Hans misslyckande betydde att detta blev hans sista officiella uppdrag. Världen minns Zhaos tårfyllda ögon framför tv-

kamerorna, när han förgäves talade till demonstranternas alltmer självsäkra ledare.

På sätt och vis kan man säga att Zhao Ziyang blev ett offer på två sätt. Efter det misslyckade kontaktförsöket med demonstranterna och den därpå följande konfrontationen var hans karriär som partisekreterare slut. Men demonstranterna spelade också medvetet hasard med hans person, för de visste hur det skulle gå med honom om den ”demokratiska” revolutionen misslyckades. Också en misslyckad revolution behöver sina martyrer, och Zhao passade bra för den rollen. Zhao hade ingenstans att fly, medan många av de ”demokratiska” ledarna lyckades sätta sig i säkerhet utomlands.

Zhao fick tillbringa de sista 15 åren av sitt liv i ”husarrest” med statlig pension, ett ovanligt mildt ”straff”, vars huvudsakliga syfte var att hindra honom från att komma i kontakt med möjliga sympatisörer eller att på annat sätt kommentera det skeddade. Strängt taget var han också i pensionsåldern: våren 1989 var han inne på sitt sjuttionde levnadsår, och vid sin död strax efter nyåret 2005 hade han hunnit fylla 85. Före sin död tog han dock revansch genom att diktera sina memoarer på 30 ljudband som smugglades ut till Hong Kong och publicerades där postumt våren 2009, lagom till 20-årsminnet av händelserna i Peking. Allt tyder på att memoarerna är autentiska.

Såsom alla memoarskribenter använder Zhao rättigheten att ha haft ”rätt”. Enligt hans åsikt *kunde* det blodiga slutet på demonstrationerna ha undvikits om regeringen hade gått in för en medgörligare linje. Men det är åtminstone lika sannolikt att en enda extra eftergift från regeringens sida hade kunnat resultera just i det kaos som ledarna fruktade och som omvärlden önskade. I varje fall kan man inte säga att demonstranterna inte blev varnade. Å andra sidan innebär användningen av våld alltid ett misslyckande, och man kan diskutera huruvida hela utvecklingen hade kunnat förutses på ett tidigare stadium. Här hade också Zhao Ziyang sin chans som innehavare av landets viktigaste politiska post, men han tycks inte ha insett den förestående faran i tid.

Om det faktiskt är sant som Zhao skriver, och om det är han som skriver det, så kan man bara förundra sig över hans egen naivitet. Han ser det hela som en sammansvärjning planerad av den ”elake” Li Peng och dennes bundsförvanter inom partiets centralkommitté. På samma sätt som Zhao litade på ”studenternas” ”fredliga” avsikter uppskattade han också den ”gode” ledaren Deng Xiaoping, trots att förhållandet med denne förstördes av missförstånd och intriger. Det är också intressant att se hur Zhao, själv en hårdad kommunist, ser på den brist på ”demokrati” och ”laglighet” som rådde inom partiets högsta kretsar. Han fick med besvikelse märka hur partistadgarna plötsligt inte längre gällde när man snabbt måste bli av med hans besvärliga person.

Som kommunist kan Zhao karakteriseras närmast som en centerman, som försökte avvärja anfall från både höger och vänster, trots att han i sina memoarer understryker sin högerorientering. I vissa ställningstaganden kom-

mer han också nära den västerländska socialdemokratin, men det var knappast hans avsikt att införa ett verkligt mångpartisystem. Man kan dessutom inte utesluta att han hyste mera specifika personliga maktplaner, som han naturligtvis inte kommenterar i sina memoarer. Demonstranternas paroller som "störta Deng, stöd Zhao" kan ha känts både lockande och smickrande för honom. I centralkommittén tolkades de som Zhaos medvetna försök att "splittra partiet".

Händelserna i Peking våren 1989 måste ses i samband med kommunistregimernas fall över allt i världen. Den ekonomiska misär som kommunismen hade gett upphov till var en utmaning för vilken man måste finna olika lösningar på olika håll. I Sovjetunionen vågade man välja den öppna kontrarevolutionens väg, som ledde till en fullständig ändring av rikets ideologi, namn och symboler. Detta var en lösning som har visat sig fungera bra i dagens Ryssland. Det som för Kina föreföll skrämmande var emellertid Sovjetunionens territoriella sammanbrott, vilket ändrade det geopolitiska landskapet i Kinas omedelbara grannskap. Den vägen skulle Kina inte välja.

På sommaren 1989 såg det ut som om Kina skulle börja gå bakåt, mot en ideologiskt renare kommunistisk diktatur av "arbetare" och "bönder". Vid det här laget hade dock pragmatismen vunnit ett stadigt fotfäste inom Kinas ledning, som förstod att den kommunistiska ideologin inte kunde garantera befolkningens välfärd. Efter en viss betänketid var man därför redo att acceptera kontrarevolutionens nödvändighet också i Kina. Men till skillnad från Sovjetunionen valde Kina att verkställa kontrarevolutionen inifrån, inom partiet och i det ekonomiska systemet. De ekonomiska reformerna hade redan börjat, men utvecklingens takt ökade, och redan vid årtusendeskiftet hade Kina blivit en modern kapitalistisk marknadsekonomi med en betydande privat sektor.

I västvärlden är man naturligtvis irriterad över att kapitalismen fungerar i Kina utan politisk pluralism, men de flesta av de överlevande demonstranterna från våren 1989 har en annan syn på saken: de vet att Kina i själva verket är friare än de västerländska människorättsaktivisterna tror. Zhao Ziyang hann se Kinas nya blomstring – han kunde under sin "husarrest" resa på flera håll i Kina och kanske förstod han att det var bättre så här. Naturligtvis hade både demonstranterna och Zhao själv också spelat sin roll på vägen mot denna lösning.

Perry Johanssons svenska översättning av Zhaos memoarer baserar sig på det kinesiska originalet men innehåller också redaktionella lösningar tagna från den engelska versionen. Johansson själv är en trogen anhängare av den västerländska diskursen, vilket tydligt framgår av hans förord som heroiserar Zhao och demoniserar hans motståndare. Boken kan dock läsas också utan de vanliga fördomarna som en viktig källa om de mekanismer som ännu i dag råder inom Kinas regerande elit. Tekniskt sett är boken indelad i sex kapitel, av vilka det första handlar om "massakern" på Himmelska fridens torg, det andra om Zhaos år i "husarrest", och de fyra sista om hans tidigare

verksamhet samt om hans syn på Kinas ekonomiska och politiska utveckling. Volymen avslutas av ett *curriculum vitae*, sammanfattat av Zhaos sekreterare Li Shuqiao, samt av en samling korta personbiografier från den engelska versionen.

Våren 2010 annonserade förläggaren av Zhaos memoarer i Hong Kong en annan volym, som skulle innehålla Li Pengs memoarer. Enligt förhandsannonseringen skulle Li Peng, som numera också är pensionerad, avslöja nya detaljer om Deng Xiaopings roll i det våldsamma nedsläendet av demonstranterna. Av okänd anledning har utgivandet dock tills vidare inställts, och det är oklart om det handlar om autentiskt material. I varje fall skulle ett avslöjande om Deng Xiaopings avgörande roll inte vara en nyhet: det framgår också av Zhaos formulering och överensstämmer med den allmänna bild vi har av Dengs roll i Kinas revolution – och kontrarevolution.

Juha Janhunen

FRÅN FÄLTET

Historiska föreningen 2010

Historiska föreningens verksamhet har under det nittiosjätte verksamhetsåret år 2010 fortgått enligt tidigare riktlinjer. *Historisk Tidskrift för Finland* utkom med sin nittiofemte årgång. Föreningen har under året sammanträtt till två möten samt åtta programtillfällen. Styrelsen har sammanträtt nio gånger till ordinarie möten. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 10 och 102 personer med ett medeltal på drygt 27 personer (drygt 34 personer föregående år).

Möten

Vårmötet hölls 23.3.

Höstmötet hölls 24.11.

Seminarier, föredrag och övriga program

2.2 Föreningen arrangerade det svenska programmet under de XI Finska historiedagarna i Lahtis, under temat *Mellan Alexander och Bernadotte. Finlands och Sveriges vägval i Napoleonkrigens Europa*. Programmet öppnades av fil.dr Derek Fewster från Historiska föreningen och fil. lic. Henry Rask från Hanaholmens kulturcentrum. Föredragshållare var professor Lars Ericson Wolke (Stockholm) med ”Jean Baptiste Bernadotte – Sveriges räddare efter katastrofen 1809? Kronprins Karl Johan som regent och kejsar Alexanders vän 1810–1815”, fil.lic. Kristina Nordberg (Stockholm) med ”Såret vill blöda ännu. Förlusten av Finland i svensk dikt 1808–1848”, fil.lic. Rainer Knapas (Helsingfors) med ”...vars mildhet folket vann’ Alexander I som storfurste av Finland”, docent Ben Hellman (Helsingfors) med ”Naturens sorgsne styvson...’ Bilden av Finland i den ryska 1800-talslitteraturen” samt professor Matti Klinge (Helsingfors) med ”Napoleons skugga. Finland – Sverige – Europa 1800–1815”. (102 personer)

23.3. Föreningens vårmöte på Vetenskapernas hus. Föredrag av professor Laura Kolbe under rubriken ”Nationen växer fram, och vad sedan... Diplomati, finlandsbilden och country branding”. (10 personer)

15.4 Programkväll i Cygnæi galleri med guidad rundvandring. Efteråt samkväm på Café Ursula. (15 personer)

15.5 Kulturhistorisk exkursion till Norrmark och Björneborg. Under resan fick deltagarna bekanta sig med det Ahlströmska bruksområdet

och utställningen ”Voyage”, promenera i bruksparken samt ta del av en guidad rundtur under ledning av Mairea-stiftelsens ombudsman Marjatta Huuhka i Villa Mairea. Lunch intogs i Villa Ett. Resan fortsatte med ett besök i Sigrid Juselius mausoleum och avslutades med en rundtur och middag på Råfsö i Björneborg. (29 personer)

- 29.9 Föredragsafton i Vetenskapernas hus med föredrag av fil.dr Jessica Parland-von Essen under rubriken ”Affärer, allianser, anseende. Konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820”. (17 personer)
- 27.10 Föredragsafton i Vetenskapernas hus med föredrag av fil.dr Maria Vainio-Kurtakko under rubriken ”Idyll eller verklighet? Albert Edelfelt och Gunnar Berndtson i det moderna genombrottets ambivalens”. (ca 15 personer)
- 17.11 Programkväll i Amos Andersons konstmuseum med guidning av utställningen ”Hugo Backmansson – Konstnär, officer och äventyrare” under ledning av guiden Christine Langinauer. (20 personer)
- 24.11 Föreningens höstmöte vid Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, Helsingfors universitet. Föredrag av Gunnar Mickwitz-pristagaren 2009–2010, fil.mag. Charlotte Vainio under rubriken ”Hustrun, maken och lagen 1350–1442”. (11 personer)

Medlemmar

Föreningens medlemsantal var vid verksamhetsårets utgång 2 hedersmedlemmar, 245 aktiva och 117 understödande medlemmar. Totalt 362 medlemmar (356 år 2009).

Medlemsavgifter

Årsavgiften för aktiv och understödande medlem var 30 euro. Den sänkta avgiften för studerande medlemmar var 20 euro. För medlemmar av samma hushåll var årsavgiften 15 euro.

Styrelsen

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande fil.dr Derek Fewster, vice ordförande fil.mag. Aapo Roselius, ledamot, ekonom fil.mag. Michaela Bränn, ledamot, sekreterare fil.mag. Pia Asp, ledamot fil.mag. Laura Mattsson, ledamot fil.mag. Anna Hiidensalo, ledamot fil.kand. Lotta Nylund.

Revisorer har varit dipl.ekon. CGR Eva Bruun, med en av revisorernas Ab Ernst & Young utsedd personlig suppleant och fil.kand. Pertti Hakala, med fil.dr Minna Sarantola-Weiss som suppleant.

Fonden till Gunnar Mickwitz minne

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gunnar Mickwitz-priset till en ung forskare ur Historiska föreningens led. Prisets storlek är 1 000 euro (1 000 euro 2009). Priskommittén för år 2009–2010 hade följande sammansättning: tf. professor Björn Forsén, fil.dr Derek Fewster, fil.mag. Jani Marjanen och fil.mag. Malin Bredbacka-Grahn.

Det nittonde Gunnar Mickwitz-priset utdelades till fil.mag. Charlotte Vainio för pro gradun *Den medeltida svenska hustrun och lagen – en studie i förmyndarskap, begränsningar och möjligheter 1350–1442*. Priset utdelades den 23 november 2010 av rektor Thomas Wilhelmsson under en ceremoni vid Helsingfors universitet, i närvaro av representanter för den svenska lärostolen, medlemmar ur priskommittén, representanter för föreningen samt studiekamrater och släktingar till pristagaren (15 personer).

Jarl Gallén-priset

Jarl Gallén-priset utdelades 21 september 2010 till professorn i arkeologi vid Stockholms universitet Anders Andréén. Styrelsemedlemmen, fil.mag. Aapo Roselius inledde prisceremonin vid Helsingfors universitet i egenskap av representant för Historiska föreningen. Ordföranden, fil.dr Derek Fewster deltog i priskommittén.

Historisk Tidskrift för Finland

Tidskriftens redaktion har under året bestått av ansvarige redaktören docent Lars-Folke Landgrén samt redaktionssekreterarna fil.mag. Jens Grandell och fil.lic. Jennica Thylin-Klaus. Tidskriftens skattmästare har varit fil.mag. Michaela Bränn. Skattmästaren har ansvarat för tidskriftens kansliärenden.

Tidskriftens nittiofemte årgång omfattade fyra nummer om sammanlagt 652 sidor (524 sidor år 2009).

Innehållet fördelade sig på 15 uppsatser, 2 översikter, 3 synpunkter och 3 rapporter från fältet. Under rubriken "Granskningar" ingick 28 bidrag. Av samtliga 51 bidrag var 34 författade av män, 17 av kvinnor. Sammanlagt medverkade 42 personer i årgången med ett eller flera bidrag. 14 bidrag var översatta från finskan. Upplagan uppgick till 700 exemplar (800 exemplar av nummer 1).

Utgivningen av tidskriften har främst finansierats genom anslag av Vetenskapliga samfundens delegation och Svenska litteratursällskapet i Finland. För översättningskostnader fick tidskriften år 2010 ett anslag från Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska.

Föreningens och tidskriftens webbplatser

Adresserna till föreningens och tidskriftens webbplatser är www.historiskaforeningen.fi och www.historisktidskrift.fi.

Historiska samfundet i Åbo 2010

Samfundets årsmöte hölls den 15 februari 2010. Närvarande var åtta personer. Följande styrelse valdes för år 2010: ordförande fil.dr Laura Hollsten, vice ordförande fil.mag. Mats Wickström samt styrelsemedlemmar fil.mag. Maren Jonasson, fil.mag. Hanna Lindberg och fil.dr Sofie Strandén. Fil.lic. Johan Nikula och fil.mag. Harriet Klåvus valdes till revisorer. Fil.mag. Stefan Norrgård valdes till revisors suppleant.

Fil.mag. Hanna Lindberg har fungerat som sekreterare, och fil.mag. Maren Jonasson har fungerat som kassör.

Medlemsavgiften för år 2010 fastställdes till 10 euro.

Samfundet hade vid utgången av år 2010 57 medlemmar samt en hedersmedlem.

Under år 2010 har Historiska samfundet haft följande verksamhet:

- 29.3 Samfundet ordnade en tvåspråkig afton om de rivna husen i Åbo. Fil.dr Rauno Lahtinen höll föredraget ”Turun puretut talot”, som kommenterades av etnologen Sanna Lillbroända-Annala. 24 personer deltog i tillställningen.
- 15.4 Fil.dr, teol.dr Carola Nordbäck höll föredraget ”Anders Chydenius och lycksalighetens källa. Bilder av en 1700-talsprästs tankevärld”. Föredraget åhördes av 13 personer.
- 10.5 Fil.dr Nils Edling höll ett föredrag med rubriken ”Den nordiska arbetslösheten tar form. Statistik, förmedling och försäkring omkring sekelskiftet 1900”. 19 personer åhördde föredraget.
- 17–28.5 Historiska samfundet ordnade tillsammans med historieämnet vid Åbo Akademi kursen ”Norden och världen: Influenser, närvaro och konsekvenser ur ett globalhistoriskt perspektiv med tyngdpunkt på perioden 1650–1850”. Kursen bjöd på över 20 föreläsningar med några av Nordens främsta experter på globalhistoria. Under kursens gång ordnades även flera exkursioner och rundvandringar, bl.a. till västra Nylands bruksregion.
- 29.9 Historiska samfundet ordnade en fornminnesexkursion till Halikko. I rundvandringen ingick ett flertal föreläsningar från merovingertiden, vikingatiden och järnåldern. Som guide fungerade Satu Mikkonen-Hirvonen, forskare vid Museiverket. 25 personer deltog i exkursionen.
- 25.10 Fil.mag. Mats Wickström höll föredraget ”Sveriges efterkrigstida invandarpolitik: från assimilation till mångkulturalism”. Föredraget åhördes av 18 personer.

- 27.11 Historiska samfundet firade sitt 80-årsjubileum med en tillställning på Humanisticum. I programmet ingick föredraget ”Att bli barnmorska – en profession för 1700-talskvinnor”, av professor Kirsi Vainio-Korhonen, festtal av professor emeritus Sune Jungar och musikuppvisning av en kvartett. 24 personer deltog i jubileet.

Det gångna året har bjudit på mycket positivt. Historiska samfundet kan än en gång konstatera att föredragen och exkursionerna har varit välbesökta, speciellt av studenter. Positivt är även att medlemsantalet för andra året i rad har varit högt. Historiska samfundet har skapat en hemsida och arbetat på en strategi för att bättre profilera sig och locka nya medlemmar.

Hanna Lindberg

Nytt arkivmaterial på SLS

Svenska litteratursällskapets historiska och litteraturhistoriska arkiv har under 2010 mottagit följande arkivmaterial som donationer och depositioner:

- Alftan, Robert* (f. 1940), författare och journalist; manuskript, privat korrespondens, handlingar gällande Finlands dramatikerförbund, tidningsurklipp och övriga handlingar med anknytning till arkivbildarens verksamhet. Tillägg.
- Bergeman*, släkten; handlingar med anknytning till Roger Bergman (f. 1926), korrespondens, affärsbrev, utlåtanden, tidningar, m.m. Tillägg.
- Björklund, Kristina* (f. 1941), författare och lektor; handlingar med anknytning till Kristina Björklund: korrespondens, personliga handlingar, anteckningar, fotografier, manuskript, originaldagbok om Kristina Björklunds mor Elsa Björklund, inspelning av Kristina Björklunds bok *Barnen i spegeln*, m.m. Handlingar med anknytning till Elsa Björklund: Elsa Björklunds dagbok 1971–1990, korrespondens, handlingar rörande släkterna Schauman och Finniliä, m.m. Tillägg.
- Blom, Christian* (f. 1948), ekonomichef vid Unga Teatern, programchef för kulturproducentutbildningen vid Yrkeshögskolan Sydväst, m.m.; protokoll, artiklar, tidningsurklipp och övriga handlingar med anknytning till Skolteatern/Unga Teatern, artiklar och material med anknytning till Yrkeshögskolan Sydväst, Sommarösällskapets årsbok 2009 samt diverse material med anknytning till SFP Kronoskatsgardet och Kursiivi tryckeri. Tillägg.
- Colliander, Ina* (1905–1985), bildkonstnär, och *Colliander, Tito* (1904–1989), författare; brevväxling mellan Ina Colliander och konservator Helena Nikkanen 1969–1986, teckningar. Tillägg.
- Dyhr*, släkten; släktfotografier och brev. Tillägg.
- Dyhr-Sylvin, Ingeborg* (1902–1996), kontorstjänsteman och släktforskare; brev till Ingeborg Dyhr-Sylvin. Tillägg.
- Enckell, Märta* (1890–1978); brev till och från maken Gösta Cajanus (1883–1967), från andra maken Tom Runeberg (1866–1984) och sonen Christian Cajanus (1919–1940), vykort, handritade barntidningar, m.m.
- Holmqvist-Lindqvist*, släkten; gästböcker, personliga handlingar gällande Greta Maria Holmqvist (1904–1987), brev, tryckalster, m.m. Tillägg.
- Irjala gård*; bokföring, stamböcker, odlingsplaner och -kartor, övriga gårdshandlingar samt handlingar med anknytning till Oskar Möller (1880–1971) och Erik Möller (1914–1999). Tillägg.
- Kihlman*, familjen; brev till Hilda Kihlman (1829–1928) och sönerna Lorenzo (1861–1949) och Henrik (1868–1927), brev till Karin Kihlman (f. 1898) och Bertel Kihlman (1898–1977), kompositioner av Karin Kihlman, övrigt släktrelaterat material. Tillägg.

- Kihlman, Bertel* (1898–1977), författare och litteraturkritiker; skoluppsatser, anteckningar om Alfred Kihlman, m.m. Tillägg.
- Kihlman, Erik* (1895–1933), litteraturhistoriker och kritiker; kompositioner av Erik Kihlman. Tillägg.
- Nylund, Mauritz* (f. 1925), författare och översättare; brev, fotografier, handlingar med anknytning till Edmund M. Nylund (1892–1941) och hans fru Natalia Nylund (1895–1986), brev och dagböcker som tillhört Gerda Nylund (g. Gosson de Varennes, 1921–1992), m.m.
- Oljemark, Ebba* (1915–2004), sjuksköterska; fotografier.
- Parland, Birgitta* (f. 1926), konstnär och översättare; brev från Vesta Enckell till Birgitta Enckell. Tillägg.
- Parland, Oscar* (1912–1997), författare och psykiater; renskrift av manuskriptet till romanen *Förvandlingar*. Tillägg.
- Pipping, Hugo E.* (1895–1975), historiker och nationalekonom och *Pipping, Ella* (1897–1988), författare och översättare; brev till Helena Pipping från Henrik Gestrin. Tillägg.
- Radioprogrammet Unga Bokvänner*; brev och annat material med anknytning till radioprogrammet Unga Bokvänner från ca 1960–1980.
- Radioprogrammet Önskedikten*; material med anknytning till radioprogrammet Önskedikten från 1980- och 1990-talen. Tillägg.
- Ringell, Susanne* (f. 1955), författare; originalmanus till novellsamlingen *Vattnen* samt skrivbok och bakgrundsmaterial med anknytning till densamma. Tillägg.
- Runeberg, Lorenzo* (1916–2007), forstmästare; Lorenzo och Ulla Runebergs krigstida korrespondens. Tillägg.
- Runeberg, Nino* (1874–1934), diktare och översättare; brev från Nino Runeberg till morföräldrarna, skådespel skrivet av Nino Runeberg som 10-åring. Tillägg.
- Ruuth, Carl Gustaf* (1827–1885), rektor; C. G. Ruuths uppsatshäfte från Borgå gymnasium i början av 1840-talet.
- Samhällsvetenskapliga kretsen* (gr. 1944); protokoll, möteskallelser, föredragningslistor, medlemsförteckningar, korrespondens, föredrag, m.m.
- Sandelin, Peter* (f. 1930), författare och konstnär; dikt- och novellmanuskript, brev, dagboksanteckningar, uppsatshäften, föreläsningar och föredrag, teckningar, akvareller, recensioner och tidningsurklipp.
- Schildt, Göran* (1917–2009), författare och konsthistoriker; negativ. Tillägg.
- de Sherbinin, Michael* (1856–1942), lärare; familjekorrespondens 1884–1919 mellan Michael de Sherbinin och hans hustru Britta Laggår (1856–1941), släktträd, utdrag ur Michael de Sherbinins självbiografiska anteckningar, m.m.
- Släktföreningen Leander och Maria Riskas efterkommande r.f.* (gr. 1952); minnesalbum, fotografier, genealogiskt material, m.m. Tillägg.
- Stenius, Göran* (1909–2000), författare; brev till Kjerstin Palmgren från Göran Stenius. Tillägg.

- Ståhlberg, Karl Emil* (1862–1919), fotograf och filmproducent och *Ståhlberg, Sonja* (1875–1943); två fotografier (dagerrottyper), Ingeborg Ekmans originalmanuskript till boken om familjen K. E. Ståhlberg. Tillägg.
- Svenska klubben* (gr. 1880); balansbok för 2007. Tillägg.
- Svenska Teaterföreningen i Finland* (gr. 1913); ansökningar och redovisningar 2006–2009, protokoll 1996–2002, korrespondens, m.m. Tillägg.
- Svenska Teatern i Helsingfors* (gr. 1860); intervjuer med skådespelare, affischer från Elevskolan 1908–1915, m.m. Tillägg.
- Sylvin*, släkten; korrespondens inom släkterna Sylvin, Boije af Gennäs, Hirn, m.fl. Tillägg.
- Söderström & C:o Förlags Ab* (gr. 1891); dikter och diktconcept av lektor Solveig Rönholm (1923–2006). Tillägg.
- Thunberg-Thuneberg*, släkten. Lotte Reenpääs forskningsmaterial om släkten Thunberg-Thuneberg; släktutredning, släktkartor, korrespondens, m.m.
- Tötterman, Birger* (1919–2009), diplomekonom; Birger Töttermans frontbrev till sin fästmö/maka Joyce Tötterman 1940–44, fotografier.
- Wessman, V. E. V.* (1879–1958), professor i nordisk filologi; inkommande brev till V. E. V. Wessman med familj, utgående brev från V. E. V. Wessman till sonen Alf. Tillägg.
- Westermarck*, släkten; telegram till prof. Nils Westermarck (1910–2002). Tillägg.
- Westman, Ingrid* (1894–1969), folkskollärare, *Westman, Hilma* (1900–1995), sömmerska, *Westman, Linda* (1898–1969), kontorist, *Westman, Sigrid* (1896–1969), jordbrukare; personliga handlingar, brev, tidningsurklipp och fotografier samt Ingrid Westmans skolhäften och undervisningsmaterial.
- Wik, Inga-Britt* (1930–2008), författare; urklipp och material för Inga-Britt Wiks intervjubok med Solveig von Schoultz, kapitel för en intervjubok med Solveig von Schoultz. Tillägg.
- Wikström, Magnus* (1874–1957), förvaltare och *Wikström, Alma* (1876–1966); korrespondens, personliga handlingar och fotografier, samt brev och fotografier rörande dottern Lisa Wikström och hennes make Emil Huldén.
- Winckelmann, Barbara* (1920–2009), författare; basmaterial för ett flertal historiska romaner, teckningar och kartor med anknytning till den litterära produktionen, manuskriptet till *Det är bara ett hus*, filmmanuskriptet till *Din vredes dag*, föredrag, recensioner, m.m.

Medarbetare i detta nummer:

Patrik Aaltonen, t.f. amanuens, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Pia Asp*, fil.mag., redaktör, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Julia Dahlberg*, fil.mag, doktorand, Helsingfors universitet; *Jens Grandell*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Juha Janhunen*, professor, Helsingfors universitet; *Petri Karonen*, professor, Jyväskylä universitet; *Enn Küng*, docent, Tartu universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Hanna Lindberg*, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi; *Kristina Lundblad*, fil.dr, forskare, Lunds universitet; *Eljas Orrman*, professor, Riksarkivet; *Jyrki Paaskoski*, docent, forskare, Helsingfors universitet; *Heikki Pihlajamäki*, professor, Helsingfors universitet.

Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Petri Karonens och Jyrki Paaskoskis granskningar av Jennica Thylin-Klaus och Heikki Pihlajamäkis granskning av Jens Grandell.

Pärbild: Bild av vattenfallet i Narva och vattenkvarken därintill i Johannes Herbinus bok från 1678; *Dissertationes de admirandis mundi cataractis supra & subterraneis*. Framställningen av vattenfallet har tagits ur Anton Goeteeris reseskildring, som trycktes i Haag 1619; *Journael der legatie ghedaen inde jaren 1615 ende 1616*.

Innehåll

Lars-Folke Landgrén, Historisk Tidskrift för Finland år 2011	1
Enn Küng, Vattensågar och skeppsbyggande i Ingermanland under 1600-talets senare hälft.....	2

Översikter och meddelanden

Eljas Orrman, Iakttagelser om stadganden och praxis rörande statliga myndigheters sigill under den autonoma tiden och självständighetstiden	35
---	----

Granskningar

Anna Perälä, Vackert, vittert, lärt. Jarl Pousars boksamling. Av Kristina Lundblad	46
Kirsi Salonen, Synti ja sovitus, rikos ja rangaistus: suomalaisten rikkomuksista keskiajalla. Av Heikki Pihlajamäki.....	50
Antti Kujala, Kruunu, aateli ja talonpojat 1630–1713. Verot, vuokrat ja valtasuhteet. Av Petri Karonen	54
Mikko Huhtamies, Maan mitta. Maanmittauksen historia Suomessa 1633–2008. Av Jyrki Paaskoski ...	57
Lea Niskanen, Boktryckarna i Åbo 1750–1828. En bokhistorisk studie genom ett yrke. Av Lars-Folke Landgrén.....	63
Matti Klinge, Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana. Av Jens Grandell	67
Sylvain Briens, Paris. Laboratoire de la Littérature Scandinave Moderne 1880–1905. Av Julia Dahlberg	71
Zhao Ziyang, Statens fänge. En kinesisk premiärministers hemliga tankar. Av Juha Janhunen	75

Från fältet

Historiska föreningen 2010. Av Pia Asp	80
Historiska samfundet i Åbo 2010. Av Hanna Lindberg.....	83
Nytt arkivmaterial på SLS. Av Patrik Aaltonen	85

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2011: 30 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 12 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.